

YOLO! – You Only Live Once

Onderzoek naar het goede leven in de digitale leefwereld van jongeren

Masterscriptie Humanistiek

Thijs Pepping

YOLO! – You Only Live Once

Onderzoek naar het goede leven in de digitale leefwereld van jongeren

Universiteit voor Humanistiek

Masterscriptie ten behoeve van het behalen van de graad *Master of Arts*

Afstudeerrichtingen Geestelijke Begeleiding en Educatie

Maart 2014

Geschreven door: Thijs Pepping
t.pepping@gmail.com

Begeleider: Prof. Dr. Joep Dohmen, Hoogleraar Wijsgerige en praktijkgerichte ethiek

Tweede lezer: Dr. Martien Schreurs, Universitair docent in de filosofie en de geschiedenis van het humanisme

Afstudeercoördinator: Dr. Wander van der Vaart, Universitair docent onderzoeksmethodologie, Themaleider wetenschapstheorie, methodologie en onderzoekslcer

'Onze jeugd heeft tegenwoordig een sterke hang naar luxe, heeft slechte manieren, minachting voor het gezag en geen eerbied voor ouderen. Ze geven de voorkeur aan kletspraatjes in plaats van oefening [...] Jonge mensen [...] spreken hun ouders tegen, houden niet hun mond in gezelschap [...] en tiranniseren hun leraren. Actueel niet? Het citaat is ongeveer 2500 jaar oud, en Plato legt het in de mond van Socrates.' - Paul Verhaeghe, 2013, p. 149

SAMENVATTING

Met de komst van internet, en bovenal met de komst van het interactieve Web 2.0, zijn er veel filosofische, psychologische, economische en sociologische vragen ontstaan. Het debat over het effect van Web 2.0 wordt nog in alle heftigheid gevoerd en bij veel vragen is nog geen onderzoek gedaan of is er nog geen eenduidig antwoord. Vanuit deze context is dit diagnostisch literatuuronderzoek opgezet naar manifestaties van kenmerken uit het goede leven in de omgang met Web 2.0 door jongeren. Het goede leven wordt vanuit drie theorieën ingevuld: de subjectieve theorie van Veenhoven, de objectieve theorie van Nussbaum en de hybride theorie van Dohmen. Uit een analyse van empirische kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeken blijkt dat jongeren via Web 2.0 platformen experimenteren met identiteit, autonomie, sociale contacten, deugden en een verhouding tegenover, en in, de digitale omgeving. Deze kenmerken van het goede leven manifesteren zich doordat de verbinding tussen, en vermenging van, de digitale leefwereld en de 'normale' leefwereld steeds hechter wordt en het Web 2.0 in grote mate communicatie- en informatiegericht is. Tegelijkertijd heeft het Web 2.0 ook invloed op jongeren, onder andere via economische en politieke krachten op deze platformen en zijn gebruikers. Voor jongeren betekent dit dat het Web 2.0 meegenomen dient te worden in een visie op, en invulling van, het goede leven.

VOORWOORD

YOLO! is de acroniem voor de Engelse kreet '*You only live once!*' Deze kreet is in 2011 en 2012 door jongeren veel geuit en is vergelijkbaar met de uitdrukking *carpe diem*. Maar dan natuurlijk een stuk hipper. Het gaat over het benutten van kansen, over het genieten van het leven, ook als dit een risico met zich meebrengt. De term is onder andere via het verspreiden en delen van filmpjes, afbeeldingen en reacties op internet binnen korte tijd bekend geworden. Zodoende heeft hij betekenisvolle verbindingen met dit onderzoek naar jongeren, het internet en het goede leven.

Het onderzoek is gestart vanuit de vraag naar de verbinding tussen geluk en zingeving. Deze vraag heeft mij op het persoonlijke en professionele vlak lange tijd geprikkeld en beziggehouden. Tijdens het vooronderzoek is dit spanningsveld toegespitst op jongeren en een actueel, vrij nieuw gebied in hun leefwereld: de sociale media en het bredere Web 2.0.

Van september 2013 tot maart 2014 heb ik gewerkt aan deze scriptie. Wanneer ik terugkijk kan ik duidelijk inhoudelijke en pragmatische verbindingen zien in proces en materie en heb ik een vrij duidelijk overzicht van de periode. Dit is tijdens het proces wel eens anders geweest, wanneer er geen zicht op een einde leek te zijn of ik verstrikt zat in de vele gedachten en verbindingen die zich continu opdrongen. 'Al doende leert men' wordt er ook wel eens gezegd, en ik heb mij tijdens deze scriptie dan ook ontwikkeld in discipline, wetenschappelijke vaardigheden en (zelf)managementkwaliteiten.

De scriptie kwam voorzichtig tot start dankzij enkele brainstormsessies met begeleider Joep Dohmen. Bedankt daarvoor Joep, ik genoot erg van onze gedachtewisselingen waar ik zo enthousiast van wegging en vaak aan terugdacht. Bedankt ook voor de rest van je begeleiding in dit proces, zelfs voor de hartverzakking die je me vijf dagen voor de deadline gaf door mij te mailen dat hoofdstuk 8 toch wel erg teleurstellend was en ik met een onvoldoende niet ver zou komen... Je feedback was hard, maar terecht en het heeft mij geholpen deze scriptie tot een hoger niveau te tillen.

Nu ik vrij soepel op het bedankgedeelte ben gekomen wil ik ook graag Martien Schreurs bedanken voor het meelesen en de gesprekken op de wandelgangen. Ook medeafstudeerder Renske wil ik bedanken; het was ontzettend fijn om samen deze monsters te creëren, te temmen en te metamorfosereren. Het was bemoedigend steeds het vooruitzicht te hebben om samen pauze te houden, om te sparren, te spiegelen, te spuien en elkaar te motiveren.

Mam, Cas, Marnix, en Robin, bedankt voor de kritische noten, punten, en komma's. Het puntje op de i maakt van een lullig streepje een begrijpelijk en betekenisvol symbool.

Lieve Emma, bedankt voor het luisterend oor, de motiverende woorden en bruikbare suggesties. Soms voelde het zo tastbaar wanneer er meer ruimte in mij ontstond als ik ongeremd tegen jou mijn gedachten kon vertellen. Je was mijn ventiel wanneer ik helemaal vol was van vastgelopen en verstrikte gedachten. Dikwijls haalde je een muur weg en bracht je mij weer in beweging.

Vanuit de bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek, waar ik veel van mijn scriptietijd heb gezeten, wens ik iedereen veel leesplezier en groet ik jullie.

YOLO!

Thijs Pepping

Utrecht, 21 maart 2014

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting.....	iii
Voorwoord	iv
Inleiding	1
Probleemstelling.....	2
Onderzoeksmethode.....	3
Werkwijze en leeswijzer.....	4
Hfst. 1. Een kleine geschiedenis van het goede leven.....	7
1.1 Het goede leven bij de oude filosofen.....	7
1.2 Van het christendom naar de late Verlichting	9
1.3 Vanuit het vroeg liberalisme naar de actuele wetenschap.....	10
Hfst. 2. Het goede leven in wetenschappelijke context.....	13
2.1 Subjectieve en objectieve theorieën over wellbeing en ‘het goede leven’	13
2.2 Hedonistische, desire-fulfillment en objectieve theorieën.....	15
Hfst. 3. Subjectieve theorie: Veenhoven.....	16
3.1 Geluk.....	16
3.2 Levenskunst.....	16
Hfst. 4. Objectieve theorie: Nussbaum	20
4.1 De capabilities approach	20
4.2 De capabilities	21
4.3 Het goede leven bij Nussbaum.....	22
Hfst. 5. Hybride theorie: Dohmen	24
5.1 Toewijding aan jezelf.....	24
5.2 Autonomie.....	25
5.3 Authenticiteit.....	26
5.4 Omgaan met tijd.....	27
5.5 Vriendschap.....	28
5.6 Levenskunst voor jongeren	29

Intermezzo.....	30
Hfst. 6. Jongeren.....	31
6.1 Wie zijn de jongeren?.....	31
6.2 Context, huidige samenleving	32
6.3 Internet- en mediagebruik	35
Hfst. 7. Web 2.0.....	37
7.1 De ontwikkeling naar Web 2.0	37
7.2 Samenhangende concepten	37
7.3 Definitie Web 2.0.....	39
7.4 Meest gebruikte Web 2.0 platforms door jongeren	41
Hfst. 8. Aspecten van het goede leven bij web 2.0 gebruik door jongeren	42
8.1 Microniveau.....	42
8.2 Mesoniveau	50
8.3 Macroniveau.....	54
Hfst. 9. Terugkoppeling naar de perspectieven	58
9.1 Subjectieve theorie: Veenhoven	58
9.2 Objectieve theorie: Nussbaum.....	59
9.3 Hybride theorie: Dohmen.....	62
Hfst. 10. Conclusie, discussie, en aanbevelingen vervolgonderzoek	66
10.1 Conclusie	66
10.2 Discussie	67
10.3 Aanbevelingen vervolgonderzoek	68
Bronvermelding.....	71
Wetenschappelijke bronnen	71
Internetartikelen	75
Bijlage 1: Veenhoven - Vier kwaliteiten van het leven.....	76

INLEIDING

De cultuur, tijd en maatschappij waarin wij leven hebben een sterke invloed op ons leven en de invulling die wij kunnen en willen geven aan dat wat wij een goed leven vinden. De concrete invullingen van 'het goede leven' zijn in de multiculturele westerse wereld uiterst divers. Een objectieve, algemene definitie van het goede leven kan niet gegeven worden. Bij normatieve definities van 'het goede leven' gaat het over gelukkig zijn, welzijn en belangrijke waarden, normen en doelen. Het gaat bijvoorbeeld '[...] om het voeren van een geslaagd leven: het geslaagde leven is het goede leven.' (Dohmen, 2002, p. 10), of om '[...]de mate waarin een individu voldoening schept in het eigen leven als geheel' (Veenhoven, 2008, p. 3).

De voorwaarden die iemand stelt wil hij zijn leven geslaagd noemen of wil hij voldoening scheppen, staan niet los van levensbeschouwing, tijd en context. Een kenmerkend aspect van de huidige (post)moderne tijd is de snelle ontwikkeling die zich in de technologische sector voordoet en heeft voorgedaan. De invloed hiervan op onze levens en op hoe wij ons verhouden tot, en invulling geven aan het goede leven is groot (Verhaeghe, 2013; McMahon, 2005; Briggie, Brey & Spence, 2012; Brey, 2012). Een bijzondere ontwikkeling binnen de technologie is het internet. Dit brede medium is de afgelopen twee decennia met een ongelofelijke snelheid gegroeid en verschillende delen hebben zich zo onderscheiden dat de term Web 2.0 hieraan gegeven wordt. Dit gedeelte van het internet bevat onder andere sociale netwerksites als Facebook, LinkedIn, Twitter en Instagram waar sociale interacties nog toegankelijker en uitgebreider zijn geworden. Het internet heeft zich inmiddels met omliggende informatie- en communicatietechnologie als smartphones en tablets ontwikkeld tot een pervasief, alledaags fenomeen dat onder andere onze tijd- en ruimteverhouding heeft veranderd (Dieleman, 2012, P. 29). De huidige generatie jongeren is de eerste die met, en deels in, de digitale wereld is opgegroeid. Zij worden dan ook niet voor niets de eerste *digital natives* genoemd (Hermes, Naber & Dieleman, 2012, p. 194; De Haan, 2010, p. 24; Prensky, 2001, p. 1-6).

Met de komst van internet, en bovenal met de komst van het interactieve Web 2.0, zijn er veel filosofische, psychologische, economische en sociologische vragen ontstaan (Michelfelder, 2012, p. 203; Brey, 2012, p. 31, De Haan, 2010, p. 52). Het debat over het effect van Web 2.0 wordt nog in alle heftigheid gevoerd en bij veel vragen is nog geen onderzoek gedaan of is er nog geen eenduidig antwoord (Briggie, Brey & Spence, 2012, p. 1). Algemeen aangenomen lijkt te worden dat het internet, sociale media en Web 2.0 technologieën invloed hebben op communicatieve vaardigheden. Sommige onderzoekers stellen dat de sociale media bijdragen aan het welzijn van jongeren doordat zij essentiële sociale en technische vaardigheden ontwikkelen en het sociale kapitaal en de mogelijkheden voor zelfexpressie vergroten (Davies & Eynon, 2013; De Haan, 2010). Anderen

waarschuwen voor de gevaren, variërend van sociale en neurologische problemen tot problemen met het immuunsysteem (OECD, 2007, p. 12; Valor, 2012, p. 193-194; Turkle, 2011).

Jongeren experimenteren met identiteit, authenticiteit, onafhankelijkheid, leefwijze, autonomie, en vriendschappen (Hermes & Sterk, 2012). Deze waarden, ontwikkelingen en vaardigheden zijn vaak onderdeel van een visie op een goed leven. Zie bijvoorbeeld het belang van zelfontplooiing en ontwikkeling van identiteit bij Aristoteles (McMahon, 2005), de rol van vriendschappen en het belang van authenticiteit bij het goede leven van Dohmen (2007) of het experimenteren met leefwijze bij Schmid (2003) en Veenhoven (2013a). De scheiding tussen digitale leefwereld en de reële leefwereld lijkt in theorie gemakkelijk te maken, maar in de praktijk blijken deze leefwerelden vaak sterk verbonden te zijn. Contacten, zelfexpressie, normen en waarden lopen dwars door beide leefwerelden (Valor, 2012, p. 197; Zwaan & Sterk, 2012, p. 236). Uit gericht vooronderzoek is gebleken dat er nog weinig onderzoek is gedaan op het vlak van het goede leven, jongeren en de digitale leefwereld en bleek er vraag naar meer inzicht. Om deze reden wordt er in deze scriptie onderzocht of er kenmerken uit het goede leven te vinden zijn in de digitale omgeving van Web 2.0 waarin jongeren zich begeven. Indien dit het geval is, zullen de kenmerken beschreven worden en de wijze waarop zij zich manifesteren. Indien ze niet gevonden worden, dan zal ik op zoek gaan naar de reden waarom zij zich niet manifesteren.

PROBLEEMSTELLING

DOELSTELLING

De primaire doelstelling, het kennisdoel, van dit afstudeeronderzoek is het achterhalen of er kenmerken van het goede leven te herkennen zijn in het gebruik van Web 2.0 door jongeren. Dit onderzoek is een diagnostisch literatuuronderzoek, en een tweede doelstelling is dan ook interessante spanningsvelden en aanknopingspunten voor de Humanistiek vinden voor vervolgonderzoek. Inherent hieraan is het geven van inzicht aan leraren, begeleiders, ouders en jongeren. Hopelijk vinden zij zo ingangen en aanknopingspunten om de dialoog over, en omgang met de digitale leefwereld van jongeren aan te gaan. In het onderzoek wordt er gekeken naar een relatief nieuw gedeelte van de leefwereld van jongeren en wordt er gekeken naar eventuele verbindingen met, en manifestaties van, waarden als autonomie, vriendschap en authenticiteit. Een laatste doelstelling is dan ook om met dit afstudeeronderzoek bij te dragen aan het onderzoeksprogramma van de Universiteit voor Humanistiek. In het bijzonder aan de onderdelen 'Burgerschapsvorming in een interculturele samenleving', 'Normatieve professionalisering' en 'Geestelijke weerbaarheid en professionalisering'.

VRAAGSTELLING

De onderzoeksvraag in deze scriptie luidt:

Manifesteert 'het goede leven' zich in de omgang met Web 2.0 door jongeren? Zo ja: op welke wijze? Zo nee, waarom niet?

Deze vraagstelling is met opzet zo open mogelijk gehouden om te bezien of en in hoeverre diverse voorstellingen van het goede leven op internet voorkomen, zonder dat meteen zelf een normatieve positie wordt ingenomen. Het verkennen, uiteenzetten en inkaderen van de afzonderlijke begrippen is sturend voor de onderzoeksvraag en zij verdienen uitgebreide aandacht. In de hoofdstukken 1 tot en met 7 van deze scriptie worden zij met gepaste zorg behandeld.

ONDERZOEKSMETHODE

Om de methodologische kwaliteit en onderliggende betrouwbaarheid en validiteit te waarborgen en inzichtelijk te maken zal ik een algemene beschrijving geven van het onderzoek. Tevens zal ik mijn werkwijze beschrijven.

ALGEMENE BESCHRIJVING

De onderzoeksvraag en bijbehorende volgvragen 'op welke wijze?' en 'waarom niet?' eisen een kwalitatieve beschrijving van het wel of niet aanwezig zijn van kenmerken van het goede leven. Om deze reden is bij de opzet gekozen voor een kwalitatief onderzoek. Voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag op kwalitatieve wijze kan zowel voor kwalitatief empirisch onderzoek via (diepte)interviews als voor een theoriegericht literatuuronderzoek gekozen worden. Er is gekozen voor het literatuuronderzoek om verschillende redenen. Ten eerste bleek uit vooronderzoek dat het onderzoeksgebied nog relatief nieuw is en er nog weinig tot geen metastudies of meta-analyses zijn te vinden op kruisingen tussen zingeving, het goede leven, geluk en Web 2.0 of sociale media. Ten tweede verdiende het creëren van een goed theoretisch kader dermate veel aandacht dat een systematische studie van wetenschappelijke bronnen een waardevolle methode leek te zijn bij een eerste benadering van deze onderzoeksvraag. Ten derde is mijn tijd voor deze scriptie beperkt en kan er via literatuuronderzoek gestoeld worden op de inzet van vele andere onderzoekers waardoor er een completer beeld weergegeven kan worden van eventuele manifestaties van het goede leven. Deze drie redenen nemen niet weg dat er in vervolgonderzoek een verdiepingsslag gemaakt kan worden door middel van (kwalitatieve) interviews of ander empirisch onderzoek.

Het onderzoek is een hermeneutisch proces geweest waarbij het afbakenen van de vraag en het verzamelen van literatuur elkaar afwisselend stuurden en volgden. Door de combinatie van de begrippen 'jongeren', 'het goede leven' en 'Web 2.0' is er gekozen om de gegevens uit filosofische,

historische, psychologische, technologische en sociologische bronnen te verzamelen. De literatuurstudie heeft hierdoor een interdisciplinair karakter gekregen, kenmerkend voor Humanistiek als menswetenschap. De artikelen zijn in eerste instantie gezocht via de online catalogus van de Universiteit van Utrecht en via zoekmachines als Picarta, Google Scholar, Google en PsycINFO. Hiervoor gebruikte ik combinaties en afkortingen van zoektermen als jongeren, youth, tieners, teens, zingeving, geluk, meaning, happiness, web 2.0, digital, social media, internet, web, good life, goede leven, objective theory, subjective theory, Veenhoven, Nussbaum, Dohmen, young, adolescenten, adolescent. Afwisselend met deze methode is er ook gezocht via de sneeuwbalmethode (Maso & Smaling, 2004), het volgen van relevante literatuurverwijzingen uit de verzamelde data.

Bij de selectie van de bronnen is er geprobeerd om de bronnen zo actueel mogelijk te laten zijn, bij voorkeur onderzoek uit 2006 of later voor algemene gegevens. Voor onderzoek naar het actuele Web 2.0 gebruik door jongeren is er geselecteerd op 2010 of later. Hierbij is het boek *Digital generations: children, young people, and new media* van David Buckingham en Rebekah Willett (2006) een uitzondering door zijn unieke artikelen waarbij ik de gebruikte informatie nog steeds relevant beschouw. Ik achtte deze selectie op tijd van uitgave en onderzoek nodig door de snelle ontwikkelingen binnen de digitale leefwereld van jongeren. Mede hierdoor hebben niet alle bronnen direct betrekking op jongeren, maar zijn ze soms gericht op algemene westerse gebruikers van het internet.

WERKWIJZE EN LEESWIJZER

Er zal in deze scriptie eerst een conceptvorming plaatsvinden van de begrippen 'het goede leven', 'jongeren' en 'Web 2.0'. 'Het goede leven' wordt in hoofdstuk 1 in historische context geplaatst door middel van het werk *Geluk, een geschiedenis* van historicus Darrin McMahon (2005) en het boek *Over levenskunst* (2002) van filosoof Joep Dohmen, aangevuld met enkele andere bronnen. Waar McMahon het begrip geluk tot hoofdonderwerp neemt en tegelijkertijd perspectieven op 'het goede leven' uiteenzet, is de benadering van Dohmen gericht op 'het goede leven' en komt geluk hierbij aan bod als subonderwerp. In hoofdstuk 2 plaats ik het begrip in wetenschappelijke context en laat ik zien dat er twee stromingen binnen theorieën over het goede leven zijn, bestaande uit subjectieve theorieën en objectieve theorieën (Brey, 2012; Steger & Shin, 2012; Heathwood, 2014; Bradley, 2014). In hoofdstuk 3 werk ik een subjectieve theorie op het goede leven van Ruut Veenhoven (2013a; 2013b) uit. Veenhoven heeft baanbrekend werk verricht in het onderzoek naar geluk en heeft een hedonistisch-subjectieve visie ontwikkeld op het goede leven. De objectieve theorie die ik uitwerk in hoofdstuk 4 zal die van Martha Nussbaum (1993; 2000) zijn. Haar theorie is naast die van Amartya Sen het bekendst binnen deze stroming. Vervolgens kies ik er voor om in hoofdstuk 5 de

hybride theorie van Dohmen (2007; 2013a) uit te werken als zogenaamde synthese van de eerdergenoemde benaderingen. Ik kies voor zijn theorie om zijn relevantie voor humanistiek en mijn persoonlijke verbinding met de humanistische waarden die hij verwerkt in zijn theorie.

In hoofdstuk 6 wordt de doelgroep in wetenschappelijke context geplaatst en hun leefwereld en internet- en mediagebruik beschreven. Hierbij wordt voornamelijk geput uit sociologische bronnen als *Leefwerelden van jongeren* (2012) van Hermes e.a. en actuele onderzoeken van het Sociaal Cultureel Planbureau (Schols, Duimel & de Haan, 2011; Sonck & de Haan, 2011). In de gevonden academische literatuur over jongeren en hun internetgebruik is er een verschil bij de afbakening van de leeftijden. De leeftijden die gelden voor de termen jongeren, tiener of adolescenten zitten over het algemeen ergens tussen de 9 en 21 jaar en beslaan velden als 9-16, 13-18 en 12-18 (Scheidt, 2006, p. 196; Sonck & De Haan, 2011; Duimel & De Haan, 2007). Ik kies voor dit onderzoek voor de afbakening van Hermes e.a. (2012) waarbij ik onder jongeren 12 tot 18 jarigen versta. Deze afbakening is een redelijk gemiddelde van alle verschillende afbakeningen en zodoende kan ik hier de meeste verbanden mee leggen uit de verschillende publicaties. De verschillen in het internet gebruik en jongeren in brede zin zijn tussen west en oost Europa groter dan tussen Westerse landen als Nederland en Amerika (De Haan, 2010, p. 9-10). Mede hierdoor richt veel van de gevonden literatuur zich op Nederlandse, Amerikaanse of westerse jongeren. Vaak ook wordt de leeftijdscategorie niet eens genoemd en richt men zich op westerse individuen. Ik zal mij dan richten op jongeren met de leeftijd van 12 tot 18 jaar die in de westerse wereld leven en in het voorgezette onderwijs zitten of dit inmiddels hebben afgerond. Ik zal in mijn onderzoek niet ingaan op interne cultuur- of genderverschillen.

Na een beschrijving van de doelgroep zal er in hoofdstuk 7 het concept Web 2.0 uiteengezet worden. Dit zal ik onder andere doen via een publicatie van Diane P. Michelfelder (2012) waarin zij haar visie op Web 2.0 beschrijft, en een artikel van de bedenker van de term Tim O'Reilly (2005; 2009) waarin hij bepaalde kenmerken en eisen stelt voor de kwalificatie Web 2.0.

Tenslotte zal ik in hoofdstuk 8 kenmerken van 'het goede leven' in Web 2.0 weergeven door o.a. de publicaties *Types of internet use, well-being, and the good life*, van Omar Rosas (2012), *Media use among young citizens* van Tobias Olsson (2006), *Quality of life in technological society* van Ruut Veenhoven (2012), en *Virtually Good? Disclosing the Presuppositions Behind the Claimed Inferiority of Virtual Worlds* van Johnny Hartz Søraker (2012). Dit zijn artikelen van empirische studies, bestaande uit enquêtes en interviews van jongeren en verzorgers. Hierin is onder andere gekeken naar de vorming van identiteit in een digitale omgeving en het ontwikkelen van autonomie. Naast deze empirische bronnen zal ik ook gebruik maken van enkele filosofische reflecties en analyses zoals de

teksten *New social media and the virtues* (2012) van Shannon Valor en *Web 2.0: Community as Commodity?* van Diane P. Michelfelder (2012). In deze teksten wordt onder andere gesproken over het vormen van vriendschappen, experimenteren met identiteit en de invloed van Web 2.0 gebruik op karaktervorming en het ontwikkelen van deugden. In hoofdstuk 9 worden de gevonden manifestaties verbonden met de visies op het goede leven van Veenhoven, Nussbaum en Dohmen. Het onderzoek zal in hoofdstuk 10 afgesloten worden met een conclusie, discussie en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

HFST. 1. EEN KLEINE GESCHIEDENIS VAN HET GOEDE LEVEN

Inhoudelijk heeft het begrip van ‘het goede leven’ in de westerse geschiedenis een hele reis gemaakt en heeft zo vele vormen aangepast gekregen. Het (renaissance) humanisme ziet grote waarde om oude bronnen, al dan niet uit de antieke beschaving, terug in de aandacht te brengen of in het achterhoofd te houden bij het interpreteren van het begrip in de huidige context. In dit hoofdstuk geef ik hierom een beknopt historisch overzicht van Westerse ideeën over het goede leven en geluk. Hierbij zullen alleen de grote stromingen en ontwikkelingen in de geluksgeschiedenis voorbij komen, waaruit zal blijken hoe veranderlijk onze westerse visie op het goede leven en geluk kan zijn. Dit overzicht zal ik voornamelijk maken aan de hand van het werk *Geluk, een geschiedenis* (2005) van de geschiedkundige Darrin M. McMahon, het boek *Over levenskunst* (2002) van Joep Dohmen en enkele artikelen van verschillende psychologische en filosofische auteurs uit het boek *The good life in a technological age* (2012). Waar nodig zal ik aanvullingen en extra onderbouwing geven vanuit enkele andere publicaties.

1.1 HET GOEDE LEVEN BIJ DE OUDE FILOSOFEN

Het bereiken van het goede leven, wordt dikwijls gelijkgesteld aan een staat van geluk zijn. Geluk lijkt een doel van alle tijden te zijn en wordt door velen gezien als het belangrijkste doel van het menselijk leven (Dohmen, 2007, p. 17; McMahon, 2005, p. 17). McMahon zet in zijn boek *Geluk, een geschiedenis* (2005) een ideeëngeschiedenis neer van het geluk en het goede leven. Hij ziet hierbij een grote verbinding tussen het streven naar geluk, het goede leven en de moraliteit (McMahon, 2005, p. 13). Zoals veel andere filosofische ideeën en concepten beginnen ook de eerst gedocumenteerde ideeën over het goede leven bij Socrates. Hoewel Socrates zelf niets opgeschreven heeft, hebben zijn leerlingen Plato en Xenophon veel van zijn ideeën en praktijken genoteerd. Socrates (470 – 399 v. Chr.) zag het geluk al als een vanzelfsprekend verlangen. Dit vanzelfsprekende verlangen zat in de mens net als zinnelijk genot, maar was hoger van aard. Wanneer men ongevoelig zou worden voor fysieke ontberingen en de wisselvalligheden van het lot, en op de juiste wijze de ziel zou ordenen en de eros zou verheffen, dan zou geluk binnen iemands macht komen te liggen. Dit was alleen bereikbaar voor de mensen die bijna iets bovenmenselijks hadden, de zogenaamde ‘happy few’ (McMahon, 2005, p. 27-49). Om het goede leven en het geluk te bereiken was zelfkennis de sleutel, vandaar dat hij de leuze ‘*Ken u zelf*’ leefde en praktiseerde (Dohmen, 2007, p. 59). Door zijn vele prikkelende vragen (door hemzelf ‘de vroedvrouwtechniek genoemd’) poogde Socrates mensen te laten inzien dat hun gedachten niet altijd even coherent en doordacht waren als zij dachten en hij hoopte dat zij zichzelf door deze vragen misschien beter zouden leren kennen (McMahon, 2005, p. 27-49).

Ook Aristoteles (384 – 322 v. Chr.) zag geluk als uiteindelijk doel in het leven. Zoals een goede dokter gezondheid tot stand zou brengen via medicijnen, zou een goed mens geluk tot stand brengen via het leven. Een goed leven zou leiden tot geluk. Aristoteles staat bekend om zijn deugdenethiek en deze blijkt ook belangrijk te zijn voor het bereiken van het geluk. 'Een goed mens zijn, zegt Aristoteles, betekent dat je leeft conform de deugd die typisch menselijk is, de rede. En een goed mens zijn betekent een gelukkig mens zijn. Geluk, zo besluit Aristoteles, is een 'activiteit van de ziel waaruit deugdzaamheid spreekt' (Ibid., p. 57). Een moreel goed leven is dus een gelukkig leven volgens Aristoteles. Door de deugd blijft er contact met het juiste midden en daarmee gepaard gaande moraliteit. Aristoteles heeft met zijn deugdenethiek de eudaimonia in de klassieke ethiek en wijsbegeerte neergezet, het idee dat gelukzaligheid is te bereiken via het verstandig kiezen hoe te handelen (McMahon, 2005, p. 62; Briggie, Brey & Spence, 2012, p. 1). Naast de deugden kent Aristoteles echter ook waarde toe aan factoren als genot, kinderen, geld, etc. en kent hij macht toe aan de grilligheid van het lot (McMahon, 2005, p. 59). Bij theorieën over geluk gaat het vaak over accenten en het belang dat er op genot of zingeving gelegd wordt. Bij Aristoteles ligt het belang veeleer bij het verwerkelijken of perfectioneren van het zelf, dan bij het controle krijgen op natuur en materialisme (Briggie, Brey & Spence, 2012, p. 1-2). Dat Aristoteles hier het belang legt, hangt voor de Belgische hoogleraar klinische psychologie en psychoanalyse Paul Verhaeghe samen met het achterliggende mensbeeld: 'Een maatschappij waarin zelfrealisatie centraal staat, gaat uit van de veronderstelling dat de mens in wezen goed is – vandaar dat zelfrealisatie een goed idee is.' (Verhaeghe, 2013, p. 46).

Na Aristoteles kwamen ongeveer tegelijkertijd de epicuristen en de stoïcijnen. Beiden geloofden dat de mens een ruime invloed had op zijn geluk. Epicurus (341-270 v. Chr.), de stichter van het epicurisme, was vooral gericht op het vermijden van pijn en onrust en hoewel genot een groot goed voor hem was, had dit een kleinere plaats in zijn filosofie dan men soms wil doen geloven. Hij was vooral gericht op het bereiken van *ataraxia*, een staat van gemoedsrust waarin men verlost is van angst en onbehagen (Dohmen, 2007, p. 18; McMahon, 2005, p. 65, 211). De stoïcijnen vonden net als de epicuristen dat de mens naar de eigen natuur moest leven en dat hield voor hun in dat er overeenkomstig de rede of *logos* geleefd diende te worden. Zij vonden het van groot belang om je op vaste tijdstippen te bezinnen (Dohmen, 2007, p. 31). De stoïcijnen gingen verder dan Aristoteles en stelden dat '[...] de deugd het *enige* is dat het geluk uitmaakt. Al het andere, alle 'secundaire' goede dingen – rijkdom, eer, afkomst, schoonheid – zijn irrelevant, niet van betekenis voor het hoogste goed.' (McMahon, 2005, p. 66).

1.2 VAN HET CHRISTENDOM NAAR DE LATE VERLICHTING

Met het christendom veranderde geluk van een redelijk koel, overwogen en rationele aangelegenheid in een mensenleven naar een oneindige extase in de hemel. Vroege christenen zochten geluk in foltering, armoede, verdriet en zaligheid in het martelaarschap (McMahon, 2005, p. 95; Bruckner, 2002, p. 20; Verhaeghe, 2013, p. 50). De kruisiging van Christus is hier een mooie metafoer voor. McMahon verwoordt het enigszins poëtisch als hij zegt: 'In het wonder van de kruisiging werd de vrucht van intense pijn getransformeerd in de zoete nectar van de zaligheid. De stoïcijnen hadden gesuggereerd dat een gelukkig mens *zelfs* op de pijnbank gelukkig kon zijn, gelukkig ondanks het lijden. Het christendom ging een stap verder door te stellen dat het geluk niet alleen onvatbaar is voor pijn, maar zelfs het directe resultaat en gevolg ervan.' (McMahon, 2005, p. 103). Het idee was dat wanneer men moreel gezien een goed leven leidde, dit een ticket gaf naar oneindig geluk in de hemel. Het bleef echter onzeker of men echt een plekje in de hemel had verdiend (Bruckner, 2002, p. 21).

Verhaeghe ziet met de komst van het christendom een andere belangrijke verschuiving. Waar ethiek in de Grieks-Romeinse oudheid nog werd beschouwd als de ontwikkeling van een aantal kenmerken, met andere woorden: zelfrealisatie, wordt de ethiek later opgelegd door een goddelijke instantie. De mensvisie verschuift hierbij van een individu die lid is van een gemeenschap en daaraan hoort bij te dragen naar een christelijke gelovige die zichzelf moet kastijden om naar de hemel te kunnen. 'Zelfrealisatie maakt plaats voor zelfverloochening.' (Verhaeghe, 2013, p. 47, 49). Ook hier is een verbinding te zien tussen het (bereiken van) geluk en het achterliggende mensbeeld.

In de twaalfde eeuw heeft Thomas van Aquino (1225 – 1274) de Griekse filosoof Aristoteles 'in de christelijke kudde' opgenomen. Hij erkende net als Aristoteles dat het moeilijk was om hogere doeleinden na te streven zonder middelen. Hierdoor werd een middenweg gemaakt tussen hemel en aarde, men was nu gerechtvaardigd om gezondheid, macht en rijkdom als middelen na te streven. Men kon dan in het leven een beetje talmend van de reis genieten om dan later te genieten van het eeuwige geluk (McMahon, 2005, p. 139-140). Het ontstaan van het begrip vagevuur hing hiermee samen. Het aardse bestaan verloor hierdoor zijn scherpe randjes. Er ontstond een bufferzone waarin men boete kon doen voor gedane zonden, zonder voor eeuwig verbannen te zijn tot de hel (Bruckner, 2002, p. 24).

Thomas Hobbes (1588-1679) stelde in de zeventiende eeuw dat het bij geluk niet ging om een uiteindelijk doel, om een bepaalde gemoedrust. Het ging juist om het streven naar dit geluk, om het verlangen zelf. '*Aanhoudend erin slagen* te bemachtigen wat je van het ene moment op het andere wilt hebben, dat wil zeggen dat het je aanhoudend goed gaat, dat is wat de mensen Geluk noemen;

ik bedoel het geluk van dit leven. Want er bestaat niet zoiets als eeuwige gemoedsrust in dit leven, want het leven zelf is louter beweging en kan nooit zonder verlangen zijn, noch zonder vrees, net zomin als zonder gewaarwordingen.’ (McMahon, 2005, p. 188).

In de achttiende eeuw maakt Immanuel Kant (1724-1804) een duidelijk onderscheid tussen geluk en een goed leven, in tegenstelling tot Aristoteles. Aristoteles ziet een gelukkig leven als een leven waarin zelfontplooiing en vervolmaking voorop staan. Deugdzaamheid kan echter pijnlijk zijn en gelukkige mensen kunnen soms slecht zijn. Waar in de oudheid geluk en goed leven samen gingen door middel van de rede en de deugd, zijn deze twee bij Kant uit elkaar gehaald. Kant verzet zich tegen de geluksethiek, het gaat erom dat mensen een goede wil ontwikkelen. Er is geen morele blauwdruk, geluk is zeker niet het einddoel van de natuur. Mensen moeten er uit zichzelf kiezen voor morele deugdzaamheid. Tijdgenoten hielden echter tegelijkertijd de stelling uit de oudheid vol dat geluk weldegelijk onze natuurlijke bestemming is en dat deze in overstemming is met de rede en de deugd (McMahon, 2005, p. 250). Deze tijd is volgens cultuurfilosoof Pascal Bruckner uiterst belangrijk voor onze huidige omgang met en verhouding tot geluk en het goede leven. Hij stelt dat mede door de Franse en Amerikaanse revolutie eind 18^e eeuw geluk een typisch westerse passie is geworden (Bruckner, 2002, p. 13). Deze revoluties lieten met hun doden en gewonden echter ook zien hoe gevaarlijk het kon zijn om de droom van het aardse geluk te bewerkstelligen (McMahon, 2007, p. 264).

1.3 VANUIT HET VROEG LIBERALISME NAAR DE ACTUELE WETENSCHAP

In het jaar 1800 werd er een pamflet te koop aangeboden waarin gesproken werd over rijkdom en welzijn, geluk en fortuin. Dat deze koppeling toen gemaakt werd is belangrijk en niet vanzelfsprekend. Het is volgens McMahon ook niet toevallig dat de toen al overleden schrijver van het pamflet, dr. Benjamin Franklin (1706 - 1790) in Amerika geboren was. Het land dat als geen ander geassocieerd wordt met de woorden van het stichtingsdocument, de onafhankelijkheids-verklaring, van de Verenigde Staten: het recht op het nastreven van geluk (McMahon, 2005, p. 309; Bruckner, 2002, p. 36-37). Ook Franklin had een uitgedacht visie op een goed leven. Hoewel hij op zijn minst een minimum aan comfort nodig achtte voor geluk, zag hij vooral grote waarde in de deugd, ‘de moeder’ van het geluk. ‘Het geluk was [volgens Franklin] te vinden in mensen, niet in dingen, en het kon ons slechts vervullen als we onafhankelijkheid, een rechtschapen levenswijze, simpele genoegens en zelfrespect als vulmiddelen toepasten.’ (McMahon, 2005, p. 310).

Adam Smith (1723 – 1790) en Thomas Jefferson (1743 – 1826) waren het grotendeels eens met Franklin over de relatie tussen geluk, rijkdom en deugd. Toch zagen ze dat de meeste mensen uit hun tijd het geluk dachten te vinden via rijkdom. Dit bleek een positieve invloed op de economische groei

te zijn, maar volgens hen een twijfelachtig middel om blijvende tevredenheid te realiseren (Ibid., p. 327). De Amerikanen hadden vrijheid en land, en leken eindeloze mogelijkheden te hebben. Bruckner verwoordt de gevolgen hiervan op een visie op het goede leven en geluk als volgt: 'Het vooruitgangsidee verdringt dat van het eeuwige leven en alle hoop wordt gericht op de toekomst, de plaats waar de mens met zichzelf in het reine komt.' (Bruckner, 2002, p. 37).

De Engelse filosoof en econoom John Stuart Mill (1806 - 1873) zag een grote verbinding tussen vrijheid en geluk. Hij zag de vrijheid om het eigen levensplan te ontwerpen in overeenstemming met het eigen karakter als een noodzakelijke voorwaarde voor geluk (McMahon, 2005, p. 347). In navolging van zijn peetoom Jeremy Bentham (1748 – 1832) was ook hij een voorstander van het utilitarisme. Deze ethische stroming, uitgewerkt door Bentham, meet de morele waarde van een handeling af aan de bijdrage aan het algemene welzijn en geluk van alle mensen. Utopisch socialisten maakten in het begin van de negentiende eeuw van geluk een gemeengoed voor iedereen. Elk mens moest gelukkig zijn, zonder uitzonderingen. De utopisten zagen het verleden als een vroeger stadium van een zich voorwaarts ontwikkelend proces. Met deze positieve blik trokken ze veel volgers naar zich toe (Ibid., p. 378-379). Mede door Karl Marx (1818 – 1883) ging men arbeid koppelen aan geluk en zag men het als een op zichzelf staande bron van voldoening (Ibid., p. 400). Het ideaal dat men bevrediging en geluk vindt in arbeid is heden ten dage wijdverspreid.

In bovenstaande perspectieven op het goede leven en geluk wordt de mens veelal boven de dieren geplaatst of geeft men hem in ieder geval een speciaal plekje. Met de opkomst van de wetenschap en de evolutietheorie wordt de mens ook weer teruggeplaatst tussen de dieren. Zo schrijft Charles Darwin (1809 – 1882) in 1838 in een privénotitie: 'Hij die [een] baviaan begrijpt [zal] van grotere betekenis voor de metafysica zijn dan Locke' (Ibid., p. 405). Darwin heeft geen formeel betoog over geluk of het goede leven geschreven, wel zijn er enkele aanwijzingen dat hij heeft overwogen dit te doen. Hedendaagse evolutiedenkers hebben zijn gedachten en theorie verder uitgewerkt en uitgedacht en wij zien hierbij weer een duidelijke verbinding tussen mensbeeld en visie op het goede leven. Zo stelt de cognitief wetenschapper Steven Pinker (1954) dat de evolutietheorie voorspelt 'dat het streven van een mens zijn bereik net te buiten zou moeten gaan, maar niet te veel' (Ibid., p. 418). Volgens de evolutietheorie is het gunstig voor het voortbestaan van de soort om altijd enig gemis te ervaren en rusteloos te zoeken naar verdere bevrediging. Wanneer we een bevredigend gevoel ervaren bij activiteiten die bijdragen aan onze overleving, passen wij ons hieraan ook snel aan en willen wij vervolgens meer (Ibid., p. 418).

Friedrich Nietzsche (1844 – 1900) worstelde met onze dierlijke, primitieve oorsprong en wilde dat de mens hierboven uit kon stijgen. Tegelijkertijd vond hij dat de rede een te groot belang werd

toegekend. Acceptatie van onze dierlijke driften en het met deze acceptatie gerelateerde 'geloof in zichzelf' waren voor hem belangrijke thema's. Schaamte om mens te zijn en schaamte om gelukkig te zijn moesten overwonnen worden. Men moest het roofdier in zichzelf loslaten om zo tot zelfoverstijging te komen. Via een laatste metamorfose kon men dan wedergeboren worden en zich ontwikkelen tot een hoger mens. Geluk was volgens Nietzsche te bereiken via de wil en in het 'triumferende bewustzijn van macht' (Ibid., p. 432). Bruckner stelt dat waar Nietzsche God dood verklaarde, hij een grote taak neerlegde bij de mens. Enerzijds vertelde de godsdienst de mens hoe de wereld in elkaar stak, anderzijds bood godsdienst de (nodige) mystiek omtrent existentiële vragen en het bestaan. Zo ook bij geluk in de hemel. Mensen konden slechts gokken hoe het paradijs eruitzag, het ging de voorstelling van de sterveling te boven. Een seculiere maatschappij die steeds meer vorm kreeg moest zelf invulling gaan geven aan het geluk op aarde. Bijkomend voordeel van de godsdienst was dat de morele eis slechts in beperkte toestand voor de stervelingen gold. Alleen de heiligen en rechtvaardigen werden geacht zuiver tot in de kern te zijn (Bruckner, 2002, p. 37-40).

CONCLUDEREND

In dit hoofdstuk heeft een eerste, narratieve en historische, kennismaking met het begrip 'het goede leven' plaatsgevonden. Wij zagen dat verschillende denkers in hun theorie een accent op moreel goed leven legden en anderen juist op het ervaren van genot en geluk. Bij Plato, Aristoteles en de stoïcijnen kon het goede leven gepaard gaan met een aanzienlijke hoeveelheid opoffering en lijden. Genot was niet zo belangrijk bij het goede leven. Opoffering en lijden kregen via het christendom een grotere rol in het dagelijkse (goede) leven dan geluk. Mede dankzij denkers als Thomas van Aquino, Thomas Hobbes en Kant is de moderne beschaving geluk steeds meer als aards en dus bereikbaar genoeg gaan zien. Geluk werd in de tijd van de Verlichting ook steeds meer een recht. Het werd gelijkgesteld aan het goede en al het kwaads werd als lijden gezien (McMahon, 2005, p. 211, 280). In eerste instantie voerde in de Verlichting het maximaliseren van genot de boventoon, pas daarna kwam het minimaliseren van pijn (Ibid., p. 212). De accenten op een gelukkig leven of op een moreel goed leven kunnen in gepolariseerde vorm voor een tweedeling in theorieën zorgen. In hoofdstuk 2 zal hier vanuit wetenschappelijk perspectief naar gekeken worden.

HFST. 2. HET GOEDE LEVEN IN WETENSCHAPPELIJKE CONTEXT

Om het begrip ‘het goede leven’ goed te begrijpen wordt het begrip in dit hoofdstuk in wetenschappelijke context geplaatst. De hoofddisciplines waarbinnen het concept ‘het goede leven’ het meest is onderzocht en vormgegeven zijn de filosofie, psychologie en de economie (Briggle, Brey & Spence, 2012, p. 4). Deze scriptie zal zich door zijn oorsprong in de Humanistiek richten op de psychologische en filosofische benaderingen. Binnen de psychologie wordt geprobeerd om te begrijpen hoe men *wellbeing*, *thriving*, *flourishing* en zingeving kan bereiken of bevorderen. Binnen de filosofie wordt ook gekeken welke vorm, invulling of combinatie van deze begrippen nastrevenswaardig zou zijn (Steger en Shin, 2012, p. 93).

De termen ‘het goede leven’, ‘geluk’, ‘welzijn’ en ‘*happiness*’ worden binnen en tussen de verschillende disciplines veelvuldig door elkaar gebruikt en per tekst verschillen de definitie, afbakening en insteek, al naar gelang de discipline en specialisering van de auteur en het onderwerp van het onderzoek (Brey, 2012, p. 16; Dohmen, 2007; Spence, 2012, p. 168; Steger en Shin, 2012, p. 93; Rosas, 2012, p. 217). Over het algemeen kan gesteld worden dat de term ‘het goede leven’ als breder begrip gebruikt wordt dan het begrip ‘welzijn’ (Dohmen, 2002, p. 10; Rosas, 2012, p. 217; Haybron, 2008, p. 36).

Om een betere grip te krijgen op het concept ‘het goede leven’ worden er twee classificaties weergegeven die bij dit begrip gebruikt worden. Ten eerste is dit de indeling die veel binnen de psychologie en filosofie gebruikt wordt en waarin ‘het goede leven’ in subjectieve en objectieve theorieën wordt ingedeeld. Hierop volgt een enigszins vergelijkbare classificatie waarbij ‘het goede leven’ benaderd wordt vanuit de hedonistische, *desire-fulfillment* en objectieve theorie. Hiernaast zijn nog andere classificaties te vinden, bijvoorbeeld de classificatie van Veenhoven (2012, 2013b, 2013c) waarbij ‘het goede leven’ in vier kwaliteiten van leven ingedeeld wordt. Deze classificatie is overwogen en meegenomen in de conceptualisering van het begrip ‘het goede leven’, maar door zijn ondergeschikte relevantie opgenomen als bijlage (zie Bijlage 1) in deze scriptie.

2.1 SUBJECTIEVE EN OBJECTIEVE THEORIEËN OVER WELLBEING EN ‘HET GOEDE LEVEN’

In hoofdstuk 1 zagen wij bij perspectieven op ‘het goede leven’ verschillende accenten op de onderdelen ‘moreel goed leven’ en ‘gelukkig leven’. Zowel psychologische als filosofische concepten van het goede leven zijn vaak te herleiden tot een tweedeling van Aristoteles. Hij stelde tegenover het najagen van genot de ontwikkeling van de deugden. In de psychologie en filosofie heeft deze tweedeling de vorm gekregen van subjectieve en objectieve theorieën over het goede leven. Deze tweedeling komt in essentie neer op de vraag of sommige dingen in het leven goed zijn om te

hebben omdat wij dat willen, *of dat* wij sommige dingen in het leven (moeten) willen omdat zij van nature goed voor ons zijn (Derkx, 2011; Rosas, 2012).

Subjectieve theorieën gaan uit van de gedachte dat dingen goed voor ons zijn, omdat wij ze willen in het leven. Het gaat bij deze theorieën om de subjectieve beleving. Hierbij is 'het goede leven' het leven waar er meer positieve emotionele ervaringen dan negatieve ervaringen zijn. 'Het goede leven' staat in deze benadering gelijk aan 'welzijn' al dan niet in combinatie met geluk (Rosas, 2012, p. 217). Steger en Shin stellen dat de psychologische literatuur over het algemeen met geluk refereren aan relatief snelle oordelen aan dat wat er gebeurt in het heden. Deze staat van geluk is in subjectieve theorieën vaak '*the desired end*' (Steger & Shin, 2012, p. 94). Wanneer Steger en Shin spelen met het woord en de vraag vormen 'are you truly happy?' (Ibid.) dan komen wij aan op een diepere betekenislaag en belanden wij bij de objectieve theorieën.

Objectieve theorieën over 'het goede leven' komen voort uit Aristoteles' eudaimonia, of deugdenethiek, en zijn verder uitgewerkt door humanistische psychologen als Erich Fromm (1956), Victor E. Frankl (1963) en Abraham Maslow (1971). Zij zien vaak zingeving als doel in het leven of als belangrijk bijproduct van *flourishing* (Steger en Shin, 2012, p. 93-95). Binnen deze benadering worden onplezierige gevoelens niet gelijk als onwenselijk weggezet. Soms zijn deze nodig voor de ontwikkeling van deugden of heeft men er op een andere manier (later) profijt van. 'Gelukkig worden' hoeft binnen een objectieve theorie niet het belangrijkste te zijn. Typische doelen voor deze benaderingen zijn vervulling van het zelf, zelfbewustzijn, controle over het leven, verbinding met anderen, het bereiken van het eigen potentieel, zelfontplooiing en zingeving (Rosas, 2012, p. 217; Steger en Shin, 2012, p. 95). Bij bepaalde theorieën binnen deze benadering, de *objective list theories*, wordt er gesteld dat welzijn het resultaat is van een aantal objectieve condities. Deze condities hoeft een individu niet eens nastrevenswaardig te vinden of er genot aan te beleven en er kan zo dus een lijst gemaakt worden waar een goed leven aan moet voldoen. Bekende *objective list theories* zijn de *capabilities approach* van Nussbaum (2000) en Sen (1985) (Brey, 2012, p. 17-20).

Op dit moment vindt er binnen zowel de subjectieve als objectieve benadering veel onderzoek plaats en lijkt er nog geen benadering of theorie te zijn die duidelijk dominant is (Steger en Shin, 2012, p. 94). Wel blijkt uit onderzoek dat genot (*pleasure*) en zingeving (*mattering*) een redelijk sterke correlatie te hebben met elkaar. Uit dezelfde en/of soortgelijke onderzoeken blijkt ook dat de twee begrippen niet synoniem zijn (Steger en Shin, 2012, p. 96; Derkx, 2011, p. 130). Over het algemeen wordt er vanuit gegaan dat zowel genot als zingeving nodig zullen zijn in 'het goede leven' en in theorieën ligt eerder het accent anders dan dat de ene pool de andere uitsluit (Steger en Shin, 2012, p. 97).

2.2 HEDONISTISCHE, DESIRE-FULFILLMENT EN OBJECTIEVE THEORIEËN

Een classificatie die vooral binnen de filosofie algemeen geaccepteerd is, deelt de theorieën onder in de drie domeinen 1) hedonistisch 2) *desire-fulfillment* en 3) objectieve theorieën (Brey, 2012, p. 16; Heathwood, 2014, p. 8). Hierbij zijn de eerste twee domeinen subjectieve theorieën en het derde domein uiteraard een objectieve theorie. Hedonistische theorieën stellen dat welzijn bestaat uit twee componenten: genot en pijn. Genot is hierbij het enige intrinsieke goede en pijn wordt gezien als het intrinsieke slechte. Het gaat er in het leven om, om hierin een optimale balans te vinden, waarbij genot en plezier het leven de moeite waard maken (Bradley, 2014, p. 3; Brey, 2012, p. 16). *Desire-fulfillment* theorieën stellen dat welzijn of ‘het goede leven’ bereikt wordt door het vervullen van een *desire*, oftewel een verlangen. De laatste stroming komt overeen met de al eerder genoemde benadering van objectieve theorieën. Deze drie visies binnen de filosofie zijn lange tijd concurrerend geweest, maar ook hierbij lijkt er nog geen visie dominant te zijn geworden. Wel worden er door sommige auteurs twee of drie stromingen gecombineerd (Brey, 2012, p. 20). Deze gecombineerde stromingen worden ook wel hybride theorieën genoemd. Hierbij is ‘het goede leven’ niet gewoon krijgen wat men wil, maar ook ‘het goede’ willen en zorgen dat dit ‘goede’ plek krijgt in het eigen leven (Heathwood, 2014, p. 8; Bradley, 2014, p. 10).

Het (impliciete) wereldbeeld en samengaande metafysische overwegingen spelen vaak mee wanneer een auteur een subjectieve of objectieve theorie aanhangt, aanpast of creëert. Wanneer men epistemologische bezwaren heeft tegen het aanwijzen van een absoluut goede waarde, schaarst men zich al snel onder een subjectieve benadering (Bradley, 2014, p. 12-13). Tegelijkertijd kunnen aanhangers van objectieve theorieën deze overwegingen pareren en zeggen dat een ‘absoluut’ goede waarde stiekem, of nog beter: onbewust, gewild wordt door iemand en daarom gerechtvaardigd is. De waarde draagt immers, gewild of ongewild, bij aan zijn of haar welzijn.

CONCLUDEREND

Uit de historische beschrijving van ‘het goede leven’ in hoofdstuk 1 kwam een tweedeling naar voren die in de wetenschap heeft geleid tot een classificatie in objectieve en subjectieve theorieën over ‘het goede leven’. Deze classificatie is in dit hoofdstuk uiteengezet en zal in deze scriptie gebruikt worden als heuristisch instrument voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. In de hoofdstukken 3 en 4 zal ik de subjectieve benadering van Ruut Veenhoven uiteenzetten en de objectieve benadering van Martha Nussbaum. Vervolgens zal ik in hoofdstuk 5 de hybride theorie van Joep Dohmen uiteenzetten.

HFST. 3. SUBJECTIEVE THEORIE: VEENHOVEN

Prof. dr. Ruut Veenhoven is momenteel emeritus hoogleraar sociale condities voor menselijk geluk aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Zijn onderzoek richt hij op de kwaliteit van leven en levensgeluk. Vanwege zijn expertise en onderzoek naar actoren die van invloed zijn op de subjectieve geluksbeleving staat hij bekend als de 'geluksprofessor' (Veenhoven, 2013a, p. 9). Veenhoven heeft een subjectieve visie op 'het goede leven' ontwikkeld die in dit hoofdstuk beschreven zal worden.

3.1 GELUK

Veenhoven beschrijft geluk als: '[...]de mate waarin een individu voldoening scheidt in het eigen leven als geheel' (Veenhoven, 2008, p. 3) oftewel: levensvoldoening (Veenhoven, 2013a, p. 9). Het woord geluk staat bij Veenhoven voor subjectieve gewaarwording in termen van aangenaam en onaangenaam. Hij onderscheidt drie vormen van geluk: de algemene levensvoldoening, de specifiek gevoelsmatige en de verstandelijk-vergelijkende. In zijn onderzoek ziet hij de gevoelsmatige en verstandelijk-vergelijkende vormen van geluk als componenten van de algemene levensvoldoening. De affectieve, gevoelsmatige inschattingen, kunnen volgens Veenhoven allemaal via de dimensie prettig-onprettig gewaardeerd worden. Deels gaat dit al automatisch via onze 'grondstemming'. Deze component van geluk vereist geen zelfreflectie. De cognitieve, verstandelijk-vergelijkende inschattingen zijn verbonden aan *tevredenheid*. Deze component van geluk vereist een hogere graad van bewustzijn, men moet een idee hebben over wat ze van het leven verlangen en vervolgens kunnen inschatten in hoeverre deze verlangens overeenkomen met de werkelijkheid van hun leven (Veenhoven, 2008, p. 3-4).

3.2 LEVENSKUNST

Veenhoven heeft veel empirisch onderzoek naar geluk gedaan en heeft in de jaren een visie opgebouwd over 'het goede leven'. Deze heeft hij verwerkt in zijn levenskunst. Veenhoven deelt levenskunst in twee varianten in: een morele en hedonistische. Bij de moralistische levenskunst gaat het om 'verantwoord' en deugdzzaam leven en is de mate waarin waarden waargemaakt worden bepalend voor de kwaliteit van het leven. Deugdzzaam leven, waarbij levenskunst wordt opgevat als het vermogen om een moreel verantwoorde invulling aan het bestaan te geven, kan volgens Veenhoven op drie manieren ingevuld worden: volgens de regels leven, volgens een ideaal leven, en verantwoord leven (Veenhoven, 2013a, p. 1-2). Per religie, samenleving, en individu kan de context en keuze verschillen. Veenhoven plaatst de filosofie van Dohmen onder de morele. Door de postmoderne context waarin Dohmen zijn levenskunst positioneert krijgen het vermogen tot kiezen van normen, waarden en 'levensstijl', samen met het hiermee gepaard gaande vermogen tot zelfbestemming een essentiële rol in zijn levenskunst (Veenhoven, 2013a, p. 1-2).

PRETTIG IN PLAATS VAN GOED

Zelf pleit Veenhoven echter voor grotere aandacht voor de hedonistische levenskunst, waarbij men zich meer richt op een 'prettig' leven (Veenhoven, 2013a, p. 1). Deze levenskunst kan gericht zijn op genot of geluk. Veenhoven richt zich op de 'gelukslevenskunst', waarbij levenskunst wordt opgevat als het vermogen een vorm aan het bestaan te geven waar men zich prettig bij voelt (Veenhoven, 2013a, p. 4). Hierbij gaat het om speciale bekwaamheden waarmee men het eigen bestaan op zo'n manier kan inrichten dat men zich er duurzaam prettig bij voelt. Het kiezen van een passende levensstijl is hierbij belangrijk (Veenhoven, 2013a, p. 3). Onder levensstijl verstaat Veenhoven: 'een patroon van gedragingen, waarmee je je dagelijks leven invult.' (Veenhoven, 2013a, p. 11). Het gaat erom keuzes te maken betreffende het gebruik en de indeling van tijd. Het gaat om kennis, ervaring, vaardigheden, rollen, houding en gedrag die allen tot bepaalde resultaten leiden. Elke levensstijl vraagt om een specifieke kunde en invulling van deze gebieden (Veenhoven, 2013a, p. 11).

Veenhoven stelt dat in het mensbeeld van veel moraalfilosofen de mens te rationeel en moreel wordt voorgesteld. De veronderstelling dat men gelukkig wordt van de realisering van een moreel levensplan deelt hij dan ook niet (Veenhoven, 2013a, p. 4). Als tegenargument stelt hij dat een moreel gebod strijdig kan zijn met persoonlijke behoeften. Hiernaast blijkt uit onderzoek dat geluk primair een affectieve kwestie is. Het is eerder een tamelijk onberedeneerd ervaringsgegeven dan een intellectueel geconstrueerd oordeel (Veenhoven, 2008, p. 4; 2013a, p. 4, 10).

Veenhoven ziet de basis van geluk als bio-psychologisch signaal en benadert de mens primair als dierlijk. Hij stelt dat elk mobile organisme zich prettig of onprettig kan voelen en zich hierdoor naar een leefbare biotoop kan laten leiden. Tevens zal dat prettige gevoel functioneel gedrag bevestigen. Wanneer een mobile organisme een prettige grondstemming heeft, betekent dit dat de basisbehoeften redelijk bevredigd zijn. Voor Veenhoven is dat niet anders bij mensen, de basisbehoeften bij de mens zijn dan voedsel, veiligheid en seks. Interessant is dat hij stelt dat ook de asceet die zich vrijwillig onthoudt van deze basisbehoeften zich niet prettig voelt. Naast deze basisbehoeften hebben mensen een sterke behoefte aan sociaal contact en willen we steun en aanzien ervaren binnen onze groep. Deze behoeften zijn cruciale voorwaarden in de overlevingsstrategie van de mens geweest en hieraan is dan ook een sterk affectief signaal verbonden geraakt. Hierdoor roepen eenzaamheid en uitsluiting dan ook negatieve gevoelens op. Mensen kunnen zich hiernaast morele standaarden en bewuste doelen stellen. Beide hebben effect op gevoelens wanneer men er in slaagt of juist in faalt om een doel of standaard te bereiken, maar dit effect is veel minder sterk dan de gevoelens die direct met de basisbehoeften verbonden zijn. Wanneer op deze manier naar levenskunst of 'het goede leven' gekeken wordt dan is geluk

vergelijkbaar met gezondheid en levenskunst met goed gezondheidsgedrag (Veenhoven, 2013a, p. 4).

HET BEREIKEN VAN HET PRETTIGE LEVEN

Veenhoven heeft een concreet stappenplan dat zou helpen bij het bereiken van een goede grondstemming en een prettig leven. Allereerst moet men passende gedragvormen vinden, wat niet altijd even gemakkelijk is doordat onze behoeften diffuus zijn. Daarbij komt ook nog dat onze levens en psychologische ontwikkeling langer zijn en tevens gedifferentieerder zijn geworden. De kans is groot dat men zich na verloop van tijd weer moet heroriënteren op het eigen leven en de levensstijl moet aanpassen. Ook het patroon van individualisering en het hiermee gepaard gaande verlies van zelfsprekende standaardvormen dragen bij aan de noodzaak, maar ook aan de moeilijkheid van het kiezen van gedragvormen en levensstijl (Veenhoven, 2013a, p. 5). De vier stappen die Veenhoven beschrijft in dit keuzeprocess beginnen bij het weten wat er mogelijk is in het leven. Een zekere intellectuele ontwikkeling en sociale participatie zijn hiervoor noodzakelijk. Ten tweede is het kunnen inschatten van welke levenswijzen bij je eigen aard passen van belang. Hierbij zijn voorstellingsvermogen en zelfinzicht belangrijk. Assertiviteit is nodig voor de derde stap, want men moet ook durven en kunnen kiezen voor de levensstijl of –wijze. Tenslotte is er een blijvende reflectie en evaluatie nodig om kritisch te blijven kijken naar hoe de levensstijl bevalt. De levensstijl kan anders uitpakken dan verwacht of men krijgt zelf andere voorkeuren (Veenhoven, 2013a, p. 6-7). Bij deze stap benadrukt Veenhoven het belang van gevoel boven het pure rationele. Bij het vaststellen van wat men echt voelt en waar men zich het beste bij voelt is een van de problemen daarbij '[...] dat het zicht op eigen gevoelens vaak belemmerd wordt door hooggestemde levensdoelen.' (Veenhoven, 2013a, p. 7).

Al deze stappen en benodigde vaardigheden en vermogens zijn te trainen en zo valt levenskunst volgens Veenhoven enigszins te leren. Bijvoorbeeld door consumenteneducatie, burgerschapsvorming, emancipatie-, empowerment- of assertiviteitstrainingen. Het vermogen om te selecteren uit het levensstijlanaanbod is het moeilijkst te verbeteren. Voorstellingsvermogen, zelfinzicht en durf zijn hiervoor nodig en dit zijn vrij diepgaande eigenschappen waar lange termijn educatie en therapie voor nodig zijn.

CONCLUDEREND

Het goede leven bij Veenhoven is simpelweg 'duurzaam gelukkig' zijn, waarbij naar de beleving van het individu gekeken wordt. Hierdoor valt Veenhoven's visie onder de subjectieve benaderingen. Het stappenplan van Veenhoven is geen moeten, het is slechts bedoeld als hulpmiddel. Je kunt ook gelukkig zijn zonder groot vermogen tot zelfbestemming of zonder het totale pakket aan

levensvaardigheden die veel moraalfilosofen aanprijzen. Het gaat erom een vorm of levensstijl te vinden die bij je beperkingen past. Ook veel mensen die leven met het standaardpatroon dat ze als vanzelfsprekend hebben meegekregen blijken prima gelukkig te kunnen zijn. Hierbij is dan weinig reden om te gaan tobben over wat de levensbestemming zou moeten zijn en zo leven veel mensen een gelukkig leven zonder veel reflectie op hun persoonlijke waarden (Veenhoven, 2013a, p. 9). En daar is Veenhoven tevreden mee. De benadering van Veenhoven sluit absolute waarden uit en baseert zich op de evolutiepsychologie. Een waarde als zelfactualisatie ziet Veenhoven dan ook als een basale behoefte met een indirecte overlevingswaarde. Het houdt ons scherp wanneer we onze vermogens gebruiken en ons daarin oefenen. Door de indirecte overlevingswaarde is er via de evolutie een prettig gevoel verbonden aan zelfactualisatie. Veenhoven stelt geen morele eisen aan dit geluk en je kunt je dus bijvoorbeeld afvragen wat zijn antwoord zou zijn op de vraag of het genieten van martelingen ook levensgeluk kan zijn. Zoals straks in de hoofdstukken 4 en 5 zal blijken, zullen de objectieve theorie van Nussbaum en de hybride theorie van Dohmen zo'n vorm van levensgeluk verwerpen door de plek van moraliteit, en normen en waarden in hun goede leven.

HFST. 4. OBJECTIEVE THEORIE: NUSSBAUM

Martha C. Nussbaum is een Amerikaanse filosofe en o.a. hoogleraar rechtsfilosofie en ethiek aan de University of Chicago. Haar werk is vooral gericht op klassieke filosofie, politieke filosofie en ethiek, waarbij de rol van emoties in het menselijk leven steeds weer terugkomt. Zij ziet emoties als waardevolle graadmeters voor het menselijk welzijn en geluk (Dohmen, 2002, p. 369). Een belangrijk deel van haar werk gaat over een benadering van de menselijke ontwikkeling; de *capabilities approach*, ook wel bekend onder de naam Human Development Capability Approach (HDCA). In deze scriptie zal de term *capabilities* niet vertaald worden, omdat hiervoor in het Nederlands geen dekkende vertaling is gevonden. Henk Manschot oppert in zijn weergave van Nussbaum voor de Humanistische Canon de vertaling 'capaciteit in aanleg', maar vindt deze zelf ook niet bevredigend (Manschot, n.b.). In dit hoofdstuk wordt deze objectieve benadering van het goede leven nader uiteengezet en worden de door haar opgestelde essentiële *capabilities* genoemd.

4.1 DE CAPABILITIES APPROACH

De *capabilities approach* heeft Nussbaum samen met Amartya Sen ontwikkeld. Binnen de *capabilities approach* wordt bij het bepalen van de mate van ontwikkeling van een land niet naar het bruto-nationaal product of andere economische maatstaven gekeken, maar naar de mogelijkheden die individuen hebben. Deze mogelijkheden zijn volgens Nussbaum beslissend voor de kwaliteit van het menselijk leven.

De benadering is deels gestoeld op Aristoteles, die in de *Nicomachean Ethics* vaststelt dat er bepaalde ervaringsdomeinen zijn die universeel menselijk zijn. Deze ervaringsdomeinen koppelt hij vervolgens aan deugden. Hij onderscheidt bijvoorbeeld het domein 'angst voor belangrijke schade, m.n. de dood' en koppelt hieraan de deugd 'moed'. Of het domein 'houding tegenover geluk en ongeluk van anderen' met de deugd 'juist oordelingsvermogen (tegengesteld aan jaloezie, hatelijkheid, etc.)'. In totaal onderscheidt hij elf domeinen, elk met hun eigen deugd. Belangrijk hierin is dat Aristoteles uitging van gedeelde ervaringen bij mensen, waarbij de details hiervan en de omgang ermee per cultuur konden verschillen. Mensen konden discussies voeren over wat juist handelen precies was, het punt hier is dat de deugd, het juiste handelen, steeds weer refereert naar een gedeeld ervaringsdomein. Hoe men omgaat met de dood kan verschillen, maar men moet in ieder geval omgaan met de dood. Deze gedeelde ervaringen worden ook wel 'funderende ervaringen' genoemd (Nussbaum, 1993, p. 242-247; Dohmen, 2007, p. 369-371). Aristoteles geeft een eerste aanzet tot een objectieve menselijke ethiek. Hierbij moet men binnen elk ervaringsdomein volgens de juiste deugd en op de juiste manier handelen. Het is bij het opstellen van een dergelijk objectieve ethiek belangrijk om de funderende ervaringen zo te beschrijven dat ze

universeel zijn. Met de globalisering is er meer inzicht in en kennis van andere culturen en samenlevingen gekomen en Nussbaum heeft dan ook haar eigen lijst gemeenschappelijke kenmerken samengesteld. Hierbij is de verwantschap aan de objectieve ethiek van Aristoteles nog steeds te zien. Zij vindt het van essentieel belang dat iemand de mogelijkheid heeft om zich vrij te bewegen in dit ervaringsdomein en beschrijft de domeinen dan ook vanuit 'de mogelijkheid tot' (Nussbaum, 2000, p. 76-81).

4.2 DE CAPABILITIES

De *capabilities* waar ieder mens zich volgens Nussbaum vrijelijk in zou moeten kunnen bewegen en ontwikkelen zijn:

1. Leven: De mogelijkheid hebben om te kunnen leven. Niet prematuur overlijden of een leven hebben dat dermate gereduceerd is dat het niet de moeite waard is.
2. Lichamelijke gezondheid: De mogelijkheid hebben om een goede gezondheid te hebben, waarbij de mogelijkheid is om jezelf voort te planten. Adequate verzorging en bescherming zijn hierbij belangrijk.
3. Lichamelijke onschendbaarheid: De mogelijkheid hebben om zich vrijelijk van plaats naar plaats te begeven. Soevereiniteit over eigen lichaam.
4. Zintuiglijke waarneming, verbeeldingskracht en denken: De mogelijkheid hebben om vrijelijk de zintuigen te gebruiken, om te denken, te verbeelden en te redeneren. Hiervoor is een adequate opleiding nodig waarbij minimaal de basis voor letterkunde, wiskunde en wetenschap gelegd wordt. Vrijheid van meningsuiting valt hier onder en ook de mogelijkheid om de zin van het leven op een eigen manier te vinden.
5. Gevoelens: De mogelijkheid hebben om je te verbinden aan dingen en mensen buiten onszelf. Om hiervan te houden en bij verlies te kunnen rouwen. Om bijvoorbeeld boosheid, verlangen en dankbaarheid te kunnen ervaren. Overmatige angst of een traumatische gebeurtenis zou dit bijvoorbeeld in de weg kunnen zitten.
6. Praktische rede: De mogelijkheid hebben om een begrip van het goede te vormen en zich te engageren in kritische reflectie over het plannen van het eigen leven.
7. Sociale banden: De mogelijkheid hebben om met andere te leven en zich te begeven in verschillende vormen van (betekenisvolle) sociale interactie. De mogelijkheid hebben om zich in de situatie van de ander in te leven en hier compassie voor te voelen. De *capability* hebben voor zowel

rechtvaardigheid als vriendschap. De basis voor zelfrespect en het behandeld worden als waardevol mens hoort hier ook bij.

8. Andere biologische soorten: De mogelijkheid hebben om met dieren, planten en het natuurrijk te leven en je hiertoe te verhouden.

9. Spel: De mogelijkheid hebben om te lachen, te spelen en genieten van recreatieve activiteiten.

10. Vormgeving van de eigen omgeving: De mogelijkheid om zowel op politiek als materialistisch gebied invloed te hebben op je omgeving. De mogelijkheid tot politieke participatie en vrijheid van meningsuiting vallen hieronder, maar ook het kunnen bezitten van eigendom, zowel land als goederen.

(Nussbaum, 2000, p. 78-80)

De bovenstaande *capabilities* zijn nauw met elkaar verbonden en allemaal belangrijk. Met name de *capabilities* 'praktische rede' en 'sociale banden' doordringen en organiseren alle andere. Het is niet te rechtvaardigen om één *capability* weg te nemen wanneer een andere *capability* in grote mate voorkomt. Wel kan er gebruik gemaakt worden van een kosten-baten analyse bij het bespreken van deze *capabilities* (Nussbaum, 2000, p. 81). Met behulp van bovenstaande lijst kan volgens Nussbaum's benadering de kwaliteit van leven objectief gemeten worden (Ibid., p. 71). Deze lijst is voortgekomen uit jaren discussie en overweging en niet absoluut. Hij moet per situatie geïnterpreteerd worden, maar er is op dit moment een overlappende consensus (Ibid., p. 76).

Het organiseren van deze *capabilities* moet op macro-, meso- en microniveau gebeuren, maar zal ook onderhevig aan toeval zijn. Hoewel het uitgangspunt is dat alle mensen, wanneer de juiste voorzieningen geleverd zijn, volledig capabel kunnen worden in bovenstaande mogelijkheden, hoeft dit niet altijd te gebeuren. Er zullen altijd factoren blijven waarvan we de invloed niet kunnen controleren (Ibid., p. 81-83).

4.3 HET GOEDE LEVEN BIJ NUSSBAUM

Nussbaum wil niet voorschrijven hoe men hoort te functioneren, zij wil alleen zorgen dat men de *capability* heeft om op een bepaalde manier te functioneren, dat is haar politieke doel. Hoe men daarna zelf wil leven, moet men tot op zekere hoogte zelf invullen. Respect voor keuzevrijheid is erg belangrijk (Nussbaum, 2000, p. 87). Tegelijkertijd zijn er situaties waarin men moet ingrijpen bij de gezondheid van de ander wanneer die dit niet zelf doet. Ook moet de overheid zich zorgen maken wanneer iemand met een verantwoordelijke functie ervoor kiest om zijn praktisch redeneren achterwege te laten (Nussbaum, 2000, p. 92-93). In veel andere gevallen gaat het Nussbaum niet om

de invulling van de *capability*. Zo maakt het haar niet uit of iemand ervoor kiest om een hoofddoek te dragen, maar zij vindt het wel belangrijk dat die keuze vrij is. In de praktijk is het ingewikkeld om uit te maken wanneer iemand uit vrijheid een keuze maakt. Bij het vrij kunnen kiezen of je een hoofddoek draagt is het bijvoorbeeld belangrijk of je in jouw omgeving en samenleving de mogelijkheid hebt om jezelf financieel te onderhouden. En dan niet de mogelijkheid op papier, maar ook in het echte leven. Word je verstoten door je familie als je je man verlaat, zul je nooit meer werk krijgen? Zullen je kinderen op straat moeten opgroeien? Als hier sprake van zou zijn kun je niet zeggen dat iemand echt vrij is om te kiezen om wel of geen hoofddoek te dragen.

CONCLUDEREND

Het goede leven bij Nussbaum is een objectieve benadering. Zij richt zich op de ontwikkeling en mogelijkheid van *capabilities* bij individuen en het inrichten van een samenleving op zo'n manier dat deze individuen dit kunnen doen. De benadering is objectief en universeel in die zin dat ze de mogelijkheidsvoorwaarden scheppen zonder welke een goed leven niet mogelijk is. De *capabilities* hoeven dus niet direct of indirect bij te dragen aan het subjectief welzijn. Hiermee staat deze benadering in contrast met de subjectieve benadering van Veenhoven en laat zo een heel ander perspectief op het goede leven zien.

HFST. 5. HYBRIDE THEORIE: DOHMEN

Prof. Dr. Joep Dohmen is Hoogleraar Wijsgerige en praktijkgerichte ethiek op de Universiteit voor Humanistiek. In zijn werk staat de ontwikkeling van zijn levenskunst centraal, waarbij hij de ethiek van de zorg voor zichzelf, de zorgethiek en de deugdethiek met elkaar integreert. De levenskunst van Dohmen is onder andere geïnspireerd op het late werk van Michel Foucault, maar ook op bijvoorbeeld de deugdethiek van Aristoteles. Zijn humanistische levenskunst is een 'leerproces waar verantwoordelijkheid, bewust leven, eigen waarden, expressie, volharding en plooibaarheid deel van uitmaken.' (Dohmen, 2007, p. 22). Het is belangrijk een verhouding tegenover en met het leven te vinden, deze te verantwoorden, en tegelijkertijd te kunnen blijven spelen en zoeken. Hoewel genot en geluk belangrijke waarden zijn voor Dohmen, staan zij naast andere belangrijke waarden als solidariteit en vrijheid. Een gelukkig leven is dan ook meer 'dan een reeks aangename ervaringen' (Ibid., p. 22). De levenskunst van Dohmen kan via Bildung vertaald worden naar jongeren, of via 'goed ouder worden' naar ouderen. In deze weergave van zijn levenskunst en daarbij zijn visie op het goede leven richt ik mij op jongeren en beperk ik mij tot vijf belangrijke thema's. Deze zijn zelfzorg, autonomie, authenticiteit, omgaan met tijd en vriendschap.

5.1 TOEWIJDING AAN JEZELF

Toewijding aan jezelf is in het goede leven van Dohmen zeer belangrijk. Volgens Dohmen is dit geen vanzelfsprekendheid, ethiek gaat al snel over sociale moraal, over anderen en onze verplichtingen hier tegenover. Zelfzorg, zelfrespect en zelfverantwoordelijkheid zijn echter belangrijke thema's, misschien wel waar het goede leven begint (Dohmen, 2007, p. 19; 2013a, p. 28). Dohmen stoelt deels op de oude Grieken, waarbij wij in hoofdstuk 1 zagen dat de ethiek van de zelfzorg belangrijk was. Deze was ook politiek van aard; door goed voor jezelf te zorgen op het gebied van lichaam, geest, ziel, en zelfkennis hielp je ook de gemeenschap in balans te blijven (Dohmen, 2007, p. 31-33).

Het is voor Dohmen van belang dat men verantwoordelijkheid neemt voor zijn eigen levensloop. Reflecteren op het eigen bestaan, kijken hoe men wilt leven en hiernaar handelen in plaats van er na een tijdje achter komen dat men een leven heeft dat men liever niet wil leiden. Niet afwachten, maar op tijd ingrijpen. Het gaat erom te weten wie iets moet doen, wat er gedaan moet worden en hoe. Dit heeft te maken met keuzevrijheid, zelfkennis, zelfsturing, controle en zingeving (Ibid., p. 36-37). Eerlijk zijn tegenover diepe wensen en het eigen kunnen is hierbij essentieel zodat men kan inschatten wanneer men wensen maar beter kan veranderen of wanneer men beter hulp kan inschakelen. Door deze praktijken creëren mensen een persoonlijke levenshouding die authentieker is dan een levenshouding die slechts het resultaat is van het genepakket, opvoeding, onderwijs, levenservaring en toevallige gebeurtenissen.

Bij de zelfzorg komt ook de discussie terug tussen het streven naar zingeving en geluk in het leven. Dohmen benadrukt het belang om ook te kijken naar kwaliteit in het leven. Voor deze kwaliteit moet men bij bovenstaande praktijken niet alleen kijken naar doelen en middelen en een zo veilig en aangenaam mogelijk leven, maar ook naar de waarden die in het spel zijn. Dit onderscheid noemt de filosoof Charles Taylor, een belangrijke bron voor Dohmen, het verschil tussen zwakke en sterke evaluaties, waarbij de laatste diegene zijn waarbij ook naar kwaliteit wordt gekeken.

De verbinding met authenticiteit komt naar voren wanneer Dohmen een gedeelte van zijn mensbeeld expliciteert: 'Het diepste menselijke verlangen is het verlangen om trouw te zijn aan jezelf, en op zoek te gaan naar je eigen normatieve kader. De *bottom line* van de levenskunst is authenticiteit' (Ibid., p. 42). Zelfzorg betekent dan ook kunnen staan voor de waarden die je belangrijk vindt en hier een zekere hiërarchie in kunnen en durven brengen. Zie hiervoor ook de waarden 'authenticiteit' en 'omgaan met tijd'.

5.2 AUTONOMIE

Dohmen baseert zich bij zijn autonomiebegrip deels op een bekende tweedeling van vrijheid van de sociaal-liberaal Isaiah Berlin. Deze publiceerde in 1958 het boek *Two concepts of liberty* waarin hij onderscheid maakt tussen negatieve en positieve vrijheid. Onder negatieve vrijheid verstaat hij zelfbeschikking en niet-inmenging, een invulling van vrijheid die in onze moderne maatschappij volgens Dohmen overheerst. Positieve vrijheid staat hier tegenover en vertrekt vanuit de vraag wat je met je vrijheid wil doen. Het gaat om zelfbepaling, een wezenlijk kenmerk van de levenskunst van Dohmen (Dohmen, 2007, p. 184-185; 2013a, p. 11-12). Het autonomiebegrip dat Dohmen hanteert staat tegenover het neoliberale autonomiebegrip van negatieve vrijheid waarin autonomie wordt opgevat als zelfbeschikking en niet-inmenging. Deze moderne opvatting van autonomie heeft kille gevolgen voor intermenselijke relaties. Je staat op jezelf en je hebt jezelf te redden. Dit kan resulteren in egoïsme, narcisme, hedonisme, achteloosheid en onverschilligheid. Dohmen stelt echter dat in dit autonomiebegrip de onafhankelijkheid van de mens wordt overschat. Hij citeert Manschot wanneer die de situatie van de mens beschrijft als 'dat mensen kwetsbaar zijn en sterfelijk; en dat mensen geen eenzelve, alleenstaande wezens zijn, maar op anderen zijn aangewezen.' (Dohmen, 2007, p. 133). Dohmen gaat in grote lijnen mee met de visie van Manschot op autonomie. Deze heeft felle kritiek op de negatieve invulling van autonomie en zet hier een brede moraal van positieve vrijheid tegenover, die socratische autonomie genoemd wordt. Hierbij wordt zelfbepaling opgevat in de vorm van zelfzorg die dan vervolgens leidt tot zorg voor de ander (Ibid., p. 142-148).

Ook Peter Bieri is een grote inspiratiebron voor Dohmen's autonomiebegrip. Bieri onderneemt in zijn boek *Het handwerk van de vrijheid* (2006) een zoektocht naar onze vrijheid en onderzoekt de vrijheid

van de wil. Dohmen stelt in navolging van Bieri dat wanneer iemand vrij en autonoom wil zijn, hij moet kijken naar de speelruimte waarbinnen de wilsvorming zich afspeelt (Dohmen, 2013b, p. 3). Het is belangrijk om te kijken hoe deze speelruimte beperkt wordt door reële beperkingen (iemand kan niet binnen een dag piano leren spelen) en in hoeverre deze speelruimte beperkt wordt door ongewenste (onbewuste) belemmeringen. Ook onze verlangens moeten goed bestudeerd worden. Wil je dokter worden omdat dat jouw eigen passie is, of omdat je een diep verlangen hebt om je geaccepteerd te voelen door je vader? Naarmate we hierin meer geoefend zijn, en hierdoor beter weten wat we willen zal de kwaliteit van ons leven toenemen (Dohmen, 2013a, p. 32).

5.3 AUTHENTICITEIT

Het begrip authenticiteit is vanuit meerdere invalshoeken te benaderen. Dohmen concentreert zich expliciet op authenticiteit als levenshouding die hij vervolgens vanuit drie perspectieven benadert. Deze zijn: het ontologische, het epistemologische en het morele perspectief (Dohmen, 2007, p. 161).

Via de ontologische dimensie (de zijnsdimensie) laat Dohmen zien dat authenticiteit in eerste plaats verwijst naar een oorsprong. Vertaald naar menselijke authenticiteit is een authentiek persoon de oorsprong of oorzaak van zijn handelen. Trouw zijn aan zichzelf refereert ook aan authenticiteit, het gaat dan om oorspronkelijk handelen en 'echt' zijn. Dit vereist echter een zekere basis of maatstaf. Wat is iemands echte identiteit? Zeker in de late moderniteit is het begrip authenticiteit complex geworden. Mensen ervaren het als opdracht om trouw te zijn aan zichzelf, maar hebben tegelijkertijd geen duidelijk criterium waaraan ze dat kunnen afmeten of wat het precies betekent om zichzelf te zijn (Dohmen, 2007, p. 164).

De epistemologische dimensie (de kennisdimensie) van authenticiteit gaat over de aard, voorwaarden en reikwijdte van het begrip authenticiteit. Belangrijk om te noemen is de moeilijkheid bij het bepalen of iemand al dan niet authentiek is. Het gaat hierbij in ieder geval om de intentionaliteit van het gedrag en de openheid hierbij (Dohmen, 2007, p. 166).

Tenslotte laat de morele dimensie van authenticiteit zien dat het begrip ook verwijst naar de deugd van waarachtigheid en oprechtheid. Hierbij speelt de eerder genoemde intentionaliteit van het gedrag een belangrijke rol. Een ober die sociaalwenselijk gedrag vertoont bij klanten die hij eigenlijk het liefst het restaurant uit gooit zou je inauthentiek kunnen noemen, maar niet immoreel. Wanneer inauthenticiteit, het jezelf anders voordoen dan je bent, echter wordt ingezet met manipulatie als doel, dan is het oordeel immoreel volgens Dohmen wel toepasbaar (Dohmen, 2007, p. 167).

Doordat authenticiteit zoveel waarde heeft gekregen en zelfs de vorm van een opdracht heeft gekregen ('Je moet jezelf zijn'), is het een uiterst normatief concept. Het is een moreel ideaal

geworden en wanneer je niet-authentiek bent, dan deug je niet (Dohmen, 2007, p. 169, 172). Dohmen ziet authenticiteit als een complexe levenshouding en een taak in het leven. Je moet in overeenstemming met je eigen aard leven en oprecht en waarachtig zijn. Hiervoor is een zekere doorleving nodig waaruit een eigen waardenschaal ontwikkeld is. Men moet de moed hebben om eigen besluiten te nemen en leven vanuit persoonlijke verantwoordelijkheid (Ibid., p. 170, 175).

Critici van authenticiteit zien deze waarde gekoppeld aan egoïsme, soms zelfs leidend naar narcisme. Dohmen stelt echter dat bij zijn 'authenticiteit' er juist sprake is van subjectieve betrokkenheid en dat solidariteit en goed burgerschap eerder gestimuleerd dan uitgesloten zullen worden. Door het reflexieve proces omtrent authenticiteit zal iemand zichzelf regelmatig afvragen in welke vorm van betrokkenheid op de ander hij moet leven (Dohmen, 2007, p. 181).

5.4 OMGAAN MET TIJD

Omgaan met tijd is een vierde belangrijk aspect in de levenskunst van Dohmen. Ook bij het omgaan met tijd is er nauwe verbinding met andere aspecten van het goede leven, en komen zowel praktische als meer abstracte zaken kijken. Om je eigen levensritme te bepalen en te behouden zijn authenticiteit, zelfzorg, autonomie, vaste gewoontes en vriendschappen nodig.

De moderne maatschappij heeft ook zijn invloed op onze omgang met de tijd. Ieder mens moet zijn eigen leefritme zoeken. Er vindt een de-standaardisering plaats van de klassieke levensloop, waarin het standaardpatroon bestond uit leren, werken en uitrusten. Tegenwoordig doet men aan '*life-long learning*' en zijn ouderen niet meer tevreden wanneer zij aan de kant worden gezet (Dohmen, 2007, p. 205-207). Het woord 'levensloop' heeft plaatsgemaakt voor het woord 'keuzebiografie'. Wij willen alles tegelijk doen. Dit is volgens Dohmen echter niet helemaal verklaarbaar uit de moderne maatschappij en bijbehorende systeemdruk. De oude Grieken waren namelijk ook al bekend met dit fenomeen en noemden het *polypragmosunè* (Ibid., p. 208). Het is voor Dohmen belangrijk om te accepteren je niet alles tegelijk kan doen: 'Je moet je altijd beperken, want in de beperking toont zich de meester en in het activisme de slaaf. [...] Rust, beperking en aandacht openen juist de mogelijkheid tot een intens bestaan.' (Ibid., p. 209). Wanneer men zich niet beperkt, dan worden dingen voor de helft gedaan. Zoals de vader in de speeltuin met zijn laptop op de picknicktafel. Terwijl zijn kind voor de tiende keer zijn nieuwe trucje voordoet, omdat hij geen oprechte reactie ervaart. Tevens pleit Dohmen ervoor om onze verkrampde verhouding met de tijd los te laten. We moeten ook blij zijn met tijd die wij op plezierige wijze 'verknoeid' hebben (Ibid., p. 211).

Belangrijk is het verder om levenskunst als een soort 'kairlogie' te zien (kairos is Grieks voor 'het juiste ogenblik'). Een kunst om op het juiste moment iets te doen of juist niet te doen. De eerder

genoemde reflectie heeft ook hier een belangrijke rol. Je moet jezelf geregeld blijven afvragen of je nog op het juiste spoor zit of dat het tijd is om een ander pad in te slaan. Dohmen stoelt hierbij deels op Anthony Giddens (1991) en zijn concept *'the trajectory of the self'*. Hiermee beschrijft Giddens 'de onontkoombare noodzaak voor elk modern individu om het eigen levenstraject uit te stippelen en voortdurend bij te stellen.' (Dohmen, 2007, p. 214). Het proces van de levenskunst is een duurzaam en levenslang proces. De combinatie van reflectie en handelen moet continue herhaald en geoefend worden, waarbij gewoontevorming geen vies woord is. Hierdoor zal onze persoonlijkheid ook geen vast gegeven zijn, maar eerder flexibel of fluïde (Ibid., p. 204, 217). Tegelijkertijd zal er wel een rode draad te herkennen blijven. In de laatste alinea over het omgaan met de tijd stelt Dohmen dan ook: 'Goed leven betekent dat we onszelf in al onze tijdelijkheid en eindigheid een zekere standvastigheid en duur verlenen. We willen integer zijn en een geheel vormen.' (Ibid., p. 219).

5.5 VRIENDSCHAP

Vriendschap is tenslotte het vijfde belangrijke element in het goede leven van Dohmen. Niet alleen om ons te laten adviseren bij het maken van de juiste keuzes, maar ook om af en toe een spiegel voorgehouden te krijgen. Uniek aan vriendschap is het vrije karakter dat er mee samen gaat. In tegenstelling tot het huwelijk of familierelaties, is er bij vriendschap geen sprake van een institutionele inbedding en samenhangende regulering. Vrienden kiezen voor elkaar. Kenmerken van vriendschap zijn vrijheid, openheid, wederkerigheid, een bepaald weten, een gedeelde activiteit, een zeker onderhoud, exclusiviteit en een private sfeer. Vaak ontstaat een vriendschap enigszins toevallig en irrationeel (Dohmen, 2007, p. 23, 265, 266).

Wanneer Dohmen onderscheid maakt in verschillende soorten vriendschap baseert hij zich op Aristoteles. Deze onderscheidt drie types van vriendschap: vriendschap omwille van het nut, omwille van genot en omwille van zichzelf. Uiteraard gaat het bij echte vriendschap om vriendschap omwille van zichzelf. Dit neemt echter niet weg dat er ook dan nog een belangrijk instrumenteel aspect aanwezig is. Er blijft een subtiele ruilrelatie aanwezig waarbij er een balans moet blijven tussen geven en nemen (Ibid., p. 264, 270, 273).

Bij deze echte vriendschap zijn vier deugden nodig: liefdevolle betrokkenheid, betrouwbaarheid, moed en zelfrespect. Veel vriendschappen bevatten ook andere belangrijke deugden zoals humor, maar deze zijn niet noodzakelijk. Moed en zelfrespect zijn misschien minder voor de hand liggend. Met moed bedoelt Dohmen de deugd die nodig is voor de confrontatie. Echte vrienden stellen elkaar de juiste vragen en dat zijn niet altijd de makkelijkste. Hierbij hoort het voorhouden van een spiegel aan elkaar. Zelfrespect hoort ook bij een evenwichtige, echte vriendschap. Wanneer dit ontbreekt zal er al snel een onevenwichtigheid in de relatie treden. Als een echte vriendschap betekent dat je

houdt van de ander omwille van wie hij is, dan moet diegene ook van zichzelf houden en zichzelf respecteren (Dohmen, 2007, p. 273-276).

Dohmen hecht groot belang aan vriendschap en pleit dan ook voor een nieuwe vriendschapscultuur. Hierin zijn bescherming, aansturing en delen cruciale componenten. Vrienden staan elkaar bij en beschermen elkaar tegen de principiële onzekerheid van de menselijke conditie. Deze conditie is een belangrijk uitgangspunt van het humanisme (Dohmen, 2007, p. 280, 283; Derkx, 2011, p. 102). Het aansturen tot zelfvervulling is tevens het helpen bij de zoektocht van de ander naar het goede leven. Hiervoor is bijvoorbeeld de eerder genoemde moed tot confrontatie voor nodig. Bij deze bescherming en aansturing is tenslotte ook het delen van geluk en misère van belang.

5.6 LEVENSKUNST VOOR JONGEREN

Dohmen stelt in zijn betoog *Levenskunst op school* (2013a) dat er een noodzaak is voor levenskunst bij jongeren. De nieuwe levensvragen gaan niet meer zozeer over inmenging, maar meer over oriëntatie en *lifestyle*. De jongeren van nu leven meer dan ooit met een keuzebiografie en in een geïndividualiseerde samenleving waarbij de markt een zware impact heeft. De jongeren worden continu aangesproken op de eigen verantwoordelijkheid en moeten hun eigen identiteit reflexief tot stand brengen (Dohmen, 2013a, p. 14-17). Rond de puberteit en adolescentie ontstaat er een breuk met het vanzelfsprekende verleden. Jongeren gaan opzoek naar zichzelf en de ontdekking van de eigen seksualiteit vindt plaats. Op deze leeftijd kunnen jongeren reflecteren op hun verleden en nadenken over de toekomst. Dohmen ziet jongeren dan ook als actieve actoren die mede vormgeven aan hun eigen leven (Ibid., p. 18, 23, 39). Dohmen stelt hierdoor dat de ideale leeftijd om met levenskunst te beginnen in de adolescentie is (Dohmen, 2007, p. 205; 2013a, p. 38).

CONCLUDEREND

Levenskunst is een continu proces van reflectie, oefening, oriëntatie en timing (Dohmen, 2013a, p. 32). Het is belangrijk om te doen aan zelfzorg, om je autonomie, authenticiteit en positieve vrijheid invulling te geven, en om te leren gaan met tijd, en vriendschappen te waarderen en onderhouden. Het is belangrijk om je speelruimte te verkennen, om te kijken wat de mogelijkheden zijn in het leven, in *jouw* leven. Ook jongeren moeten zich reflexief, actief en bewust verhouden tot de spelregels van de markt. Dohmen stelt zelfs: 'Zonder levenskunst, zonder socratische autonomie en mededogen, zonder oog voor tragiek, kortom zonder positieve vrijheid, zullen jongeren een terugval riskeren in de hedonistische massacultuur [...]' (Dohmen, 2013a, p. 45) De levenskunst van Dohmen is een hybride benadering van het goede leven. Het is belangrijk dat iemand zelf vindt dat hij een waardevol leven leidt en dat moet ook echt een objectief moreel *goed* leven zijn.

INTERMEZZO

Nadat het goede leven uitvoerig is bestudeerd is het nu tijd voor een intermezzo. We staan kort stil bij de onderneming van deze scriptie. Wat weten wij inmiddels en waar gaan we naartoe?

We zijn bezig om deze onderzoeksvraag te beantwoorden:

Manifesteert 'het goede leven' zich in de omgang met Web 2.0 door jongeren? Zo ja: op welke wijze? Zo nee, waarom niet?

Hiervoor hebben wij eerst het concept het goede leven onderzocht door middel van een historische benadering. Er is gekeken naar de oude filosofen en hoe perspectieven op het goede leven vervolgens veranderden via het christendom naar de late Verlichting. In hoofdstuk 2 zijn wij in de wetenschap opzoek gegaan naar classificatiesystemen voor het begrip 'het goede leven' en hebben gekozen voor een tweedeling in subjectieve en objectieve theorieën. De subjectieve theorieën richten zich vooral op het geluk en welbevinden van een subject en de objectieve richten zich meer op objectieve waarden. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is het nodig om een normatieve invulling van het concept 'het goede leven' te kiezen en te hanteren. Ik heb gekozen om de vraag vanuit zowel een subjectieve invulling van het goede leven (Veenhoven), als vanuit een objectieve invulling van het goede leven (Nussbaum) te beantwoorden. Hieraan heb ik ook nog een derde, hybride visie op het goede leven toegevoegd (Dohmen). Deze invullingen heb ik in de hoofdstukken 3 t/m 5 uitgebreid behandeld zodat wij nu weten waar wij naar kunnen kijken wanneer wij de jongeren en Web 2.0 gebruik gaan onderzoeken. Bij Veenhoven kunnen wij letten op het subjectief welbevinden en vaardigheden om een levensstijl te kiezen die dit subjectief welbevinden bevordert. Bij Nussbaum op de *capabilities* en belangrijke waarden als rechtvaardigheid, praktische rede, en sociale banden, als objectieve voorwaarden voor een goed leven. Tenslotte kunnen wij bij Dohmen kijken naar toewijding aan jezelf, autonomie, authenticiteit, omgaan met tijd en vriendschappen. Voordat wij de onderzoeksvraag echter kunnen beantwoorden moeten wij eerst nog de concepten jongeren en Web 2.0 verkennen en begrijpen. Dit zal ik in de komende twee hoofdstukken doen, hoofdstuk 6 en 7. Vervolgens zal ik in hoofdstuk 8 relevante onderzoeken weergeven waarbij aspecten van het goede leven in Web 2.0 gebruik van jongeren naar voren komen. Deze zal ik in hoofdstuk 9 aan de drie visies van Veenhoven, Nussbaum en Dohmen koppelen en hier vervolgens in hoofdstuk 10 een conclusie uit trekken.

HFST. 6. JONGEREN

In dit hoofdstuk wordt de doelgroep van deze scriptie uitgebreid beschreven. Er zal eerst een algemene schets van de westerse jongeren gegeven worden. Hierna zal er voor een beter begrip van het totaalplaatje met aandacht naar de context gekeken worden. Het hoofdstuk zal afgesloten worden met een weergave van het internet- en mediagebruik door jongeren.

6.1 WIE ZIJN DE JONGEREN?

Niet alle jongeren hebben een vast dak boven hun hoofd of een internetconnectie. Ik richt mij in deze scriptie echter op de groep jongeren tussen de 12 en 18 jaar die thuis wonen, een schoolopleiding volgen en opgroeien in een zogenaamde *wired world*. In deze leeftijdscategorie komen jongeren in de puberteit en maken ze grote ontwikkelingen door. Ze experimenteren met identiteit, seksualiteit, vriendschappen, het kiezen van een opleiding en beroep en ondergaan lichamelijke veranderingen zoals een groeispurt (Dieleman, 2012, p. 11).

De leefwereld van jongeren is dynamisch, spannend en bij elke generatie weer anders dan bij de vorige. De gedragingen, gedachten, gevoelens, waarderingen en belangstellingen, vinden voor het grootste deel plaats op school, thuis en in hun vrije tijd. Jongeren geven vanuit hun beleving en kijk op de wereld, zin en betekenis aan het bestaan (Ibid., p. 27).

Aantallen voor de specifieke doelgroep in deze scriptie zijn moeilijk te vinden door de variatie in zowel de aanduiding van wat jongeren zijn als wat er onder westers wordt verstaan. Om toch een beeld van de doelgroep te krijgen noem ik enkele andere gevonden statistieken. In Nederland is ruim eenentwintig procent van de inwoners jonger dan 18 jaar en dit komt neer op drieënhalf miljoen jongeren (CBS, 2013, p. 12). Hiervan zijn anderhalf miljoen jongeren tussen de 12 en 18 jaar oud (Hermes, Naber & Dieleman, 2012, p. 11). In de Europese Unie woonden in 2005 vijfenzeventig miljoen mensen tussen de 15 en 25 (Helve, Leccardi & Kovacheva, 2005, p. 15). Het aantal inwoners van de EU onder de 19 jaar komt neer op ongeveer 100 miljoen (Europe.eu, 2011). In Canada leven rond de 3,4 miljoen jongeren met een leeftijd van 12 tot 19 jaar (Public Health Agency of Canada, 2011). In de Verenigde Staten leven 24 miljoen jongeren tussen de 12 en 17 jaar (Chau, Thampi & Wight, 2010).

SUBCULTUUR

De term subcultuur refereert aan een groep die zich in uiterlijk, gedrag of muziek duidelijk profileert ten opzichte van andere groepen. Bestaat de groep uit jongeren dan wordt er ook wel gesproken van een jeugdschubcultuur. Deze groep heeft verschillende kenmerken en functies voor de jongeren. De kenmerken verwijzen naar de manier waarop jeugdcultuur zich kan manifesteren en de functies

verwijzen naar de betekenis hiervan voor individuele jongeren en jongerengroepen (Naber & te Poel, 2012, p. 87). In deze tijd lijken jongeren dynamischer te zijn met betrekking tot de groep en stijl waar zij bij horen. Zij doen aan 'stijlsurfen' en behoren tot meerdere subculturen tegelijk. Het begrip subcultuur lijkt dan ook ouderwets en niet meer adequaat, of heeft in ieder geval een andere, meer fluïde, betekenis gekregen. De informele groep is belangrijk geworden als leerbron en plek om ervaringen en inzichten uit te wisselen, problemen te bespreken en activiteiten te ondernemen (Dieleman, 2012, p. 36).

JEUGDCULTUUR

De theorievorming over vriendschappen in het leven van jongeren is beperkt (Naber & te Poel, 2012, p. 76). Wel is duidelijk dat ouders en vrienden erg belangrijk zijn in het leven van de jongeren, beiden met hun eigen invloed op verschillende terreinen. De ouders zijn vooral belangrijk bij school, vervolgopleiding en het toekomstige beroep, terwijl vrienden meer invloed hebben op de gebieden vrijetijdsbesteding, omgaan met seks en verliefdheid en het ontdekken van nieuwe media. De invloed van leeftijdgenoten, ook wel *peers* genoemd, lijkt de afgelopen decennia groter te zijn geworden en worden zelfs 'medeopvoeders' genoemd (Naber & te Poel, 2012, p. 74-75). Ondanks de vele vrienden op Facebook hebben de meeste jongeren 1 tot 4 goede vrienden of vriendinnen met wie ze veel omgaan en bij wie ze zich durven bloot te geven (Naber & te Poel, 2012, p. 77). Dit aantal is in Amerika licht gedaald in de afgelopen decennia (Turkle, 2011, p. 342).

6.2 CONTEXT, HUIDIGE SAMENLEVING

In onze samenleving hebben zich de afgelopen decennia enkele grote veranderingen voorgedaan. Maatschappelijke voorwaarden en ontwikkelingen bepalen grotendeels onze keuzemogelijkheden en oefenen hierdoor dagelijks invloed uit op onze levens. Relevante aspecten en ontwikkelingen van en binnen onze samenleving voor deze scriptie zal ik hier benoemen.

INDIVIDUALISERING

Arjan Dieleman stelt dat het begrip individualisering regelmatig gelijkgesteld wordt aan egoïsme en gebrek aan gemeenschapszin. In sociologisch opzicht verwijst het begrip echter 'naar het proces waarin mensen steeds meer als individu in plaats van als groep aan de samenleving deelnemen en waarin ze worden aangesproken op eigen keuzes en verantwoordelijkheden. (...) Centraal in de 'nieuwe' individualisering staat het zich losmaken van het individu uit traditionele verbanden van sociaal milieu, gezin, buurt, school en kerk.' (Dieleman, 2012, p. 31). Informele netwerken krijgen een steeds grotere plaats in de wereld van jongeren. Deze netwerken moeten misschien wel meer dan de familiebanden actief onderhouden worden, willen ze betekenis hebben. Kenmerkend is dat de

verhoudingen tussen mensen en ook tussen jongeren en ouderen, informeler zijn geworden (Duimel & de Haan, 2007, p. 20; Dieleman, 2012, p. 12-13).

Hiermee samenhangend noemt Dieleman het plaatsmaken van socialisatievraagstukken naar het ontstaan van *agency*-vraagstukken in de westerse wereld. Het draait steeds meer en meer om eigen initiatief, motivatie, zelfbeschikking, individuele autonomie, ontplooiing van de eigen potenties, zelfwerkzaamheid en eigen verantwoordelijkheid en steeds minder om (de verinnerlijking van) kennis- en waardeoverdracht. De term *expressief individualisme* wordt hier ook aan gegeven. Het individu wordt steeds meer als de ondernemer gezien van zijn of haar leven met als doel succes, geluk en resultaat (Dieleman, 2012, p. 26, 32, 33; Verhaeghe, 2013, p. 163). Hierbij zijn introspectie en zelfreflectie geen laatste hulpmiddelen meer bij psychische nood, maar eerder noodzakelijke vereisten.

Uit onderzoeken wordt geconcludeerd dat dit proces eigendunk, assertiviteit en narcisme heeft gevoed en dat gemeenschapszin en sociale waarden en normen zijn achterbleven. Er wordt zelfs gesproken van een narcisme-epidemie in de westerse wereld (Dieleman, 2012, p. 33; Verhaeghe, 2013, p. 152-159). Anderzijds zijn er ook wetenschappers die deze analyse overdreven vinden, met name in het licht van empirische feiten. Zij zien eerder ondernemingszin en handelingsbereidheid en vinden niet dat individualiteit direct een sociale gevoeligheid in de weg staat (Dieleman, 2012, p. 34).

VERDWIJNEN VAN DE STANDAARDBIOGRAFIE

Dielemans stelt dat de standaardbiografie is verdwenen door de gestegen welvaart, toegenomen consumptiemogelijkheden, technologische ontwikkelingen en culturele verscheidenheid. Hierdoor hebben westerlingen meer keuze- en handelingsmogelijkheden (Dielemans, 2012, p. 26).

TECHNOLOGISCHE ONTWIKKELINGEN

Kenmerkend voor de tijd waarin wij leven zijn de snelle ontwikkelingen op het gebied van informatie- en communicatietechnologie. Deze technologie dringt onder andere door middel van snelle PC's, laptops, smartphones en tablets door in ons dagelijkse leven en verandert tijd- en ruimteverhoudingen. Het internet is misschien wel de grootste technologische ontwikkeling van de afgelopen decennia en speelt een grote verbindende factor tussen alle apparaten en inmiddels ook leefwerelden. Drie grote veranderingen in deze technologische ontwikkeling zijn belangrijk vanwege hun doorwerking in de leefwereld van jongeren. Deze zijn 1) de miniaturisering, 2) de verwording tot een massaproduct, en 3) een wijziging in de verhouding tot de imaginaire wereld. De miniaturisering heeft betrekking op het kleiner worden van de apparaten en de vergrootte handzaamheid ervan. Zo kan iedereen op elk moment en elke plek toegang hebben tot internet en het mobiele netwerk. Het

tweede aspect heeft ervoor gezorgd dat de aanschaf van apparaten toegankelijker is geworden. Door de massaproductie zijn de kosten omlaag gegaan en is de verkrijgbaarheid vergroot. Het derde aspect slaat op het interactieve karakter dat smartphones, smarttv's, etc. hebben gekregen. We kunnen met spraak, bewegingen en zelfs oogbewegingen onze apparaten en bijbehorende spelletjes aansturen (Dieleman, 2012, p. 29; Briggie, Brey & Spence, 2012, p. 1, 6).

CONSUMPTIEMAATSCHAPPIJ

Door de welvaart in het Westen zijn wij volgens critici als Bruckner, Verhaeghe en Dohmen tot een consumptiemaatschappij verworden. De eerdergenoemde technologische ontwikkeling heeft hier een bijdrage aan, door de productie en ontwikkeling van vele producten, goederen en diensten. Deze kunnen tot object van iemands verlangens worden en mede hierdoor bronnen van plezier. Wanneer deze beweging doorslaat kun je spreken van een consumptiemaatschappij waarbij *well-being* voor een groot deel gedefinieerd wordt door het consumeren van verlangde goederen en diensten (Briggie, Brey & Spence, 2012, p. 5). Jongeren kunnen zich vrij gemakkelijk omringen met producten en voorwerpen waarmee zij zich voorzien in gemak en aanzien. Via deze producten hebben zij niet alleen gemakkelijk contact, maar laten zij ook zien wie en wat zij willen zijn en tot welke groep of groepen zij behoren, of willen behoren (Dielemans, 2012, p. 33). Ook producten of associaties van en uit de moderne popcultuur dienen naast vermaak en plezier ook als bron voor identiteitsvorming en profilering. Hierdoor krijgen de producten een symboolwaarde en ontstijgen zij het pure nut van een gebruiksvoorwerp (Dielemans, 2012, p. 35).

GENERATIEDISCUSSIE?

Jongeren groeien op in de hierboven beschreven context van individualisering en snelle ontwikkelingen. Er zou dan gesproken kunnen worden van een nieuwe generatie, bijvoorbeeld de digitale generatie (Tapscott, 1997; Bober & Livingstone, 2006, p. 93). De huidige groep jongeren wordt ook wel de eerste *digital natives* genoemd, omdat zij als eerste met de nieuwe communicatie- en informatietechnologie zijn opgegroeid. Dit in tegenstelling tot de *digital immigrants*, de mensen die op latere leeftijd gebruik zijn gaan maken van het internet en andere digitale middelen (Prensky, 2001, p. 1-3; De Haan, 2010, p. 24; Janssen & Hermes, 2012, p. 194).

Binnen het academische debat blijkt het in de praktijk uiterst complex om een bepaalde groep als generatie te karakteriseren (Buckingham & Willet, 2006, p. 4). Sociale theoretici suggereren dat in de afgelopen decennia de chronologische leeftijd gedeeltelijk ontkoppeld is geraakt van iemands leefsituatie (Buckingham & Willet, 2006, p. 5). Dielemans stelt dat generatiekenmerken vaak het sterkst aanwezig zijn in een sociale voorhoede. Deze voorhoede is vaak drager van de nieuwe tijdgeest en vertolkt hiermee een nieuw maatschappelijk bewustzijn (Dielemans, 2012, p. 23). De

notie van een digitale generatie, waarbij een generatie gedefinieerd wordt door zijn relatie met technologie, kan gemaakt worden, maar niet zonder kanttekeningen. Het gevaar is dat men teveel invloed toeschrijft aan de rol van technologie op de generatie, maar ook de technologie eenzijdig bekijkt (Buckingham & Willet, 2006, p. 10-11). Tevens suggereert de term vaak een groter onderscheid dan het geval is. Zo zijn de verschillen binnen een generatie over het algemeen groter dan die tussen de generaties. Ouders en het sociale milieu blijken van grote invloed te zijn op de ontwikkeling van een kind en zodoende zijn er grotere verschillen tussen kinderen van verschillende sociale milieus dan tussen kinderen en ouders uit het zelfde sociale milieu. Tevens moet men een 'generatiekloof', of verschillen tussen generaties, niet verwarren met verschillen tussen levensfasen (Dieleman, 2006, p. 23).

6.3 INTERNET- EN MEDIAGEBRUIK

In Nederland gebruikt drieënnegentig procent van de 6-18-jarigen internet en in Europa driekwart van de 6-18-jarigen (De Haan, 2010, p. 9). De digitale wereld waarin zij zich begeven heeft drie belangrijke kenmerken. Ten eerste is er veel vrijheid, je kunt jezelf (her)uitvinden, tegelijkertijd is privacy een steeds zeldzamer concept. Ten tweede is er in de digitale wereld een hoge mate van convergentie en vermenging van verschillende media en genres. Het laatste, derde, kenmerk is dat de leeftijd in de digitale wereld minder belangrijk is (Janssen & Hermes, 2012, p. 195-198; Buckingham & Willet, 2006, p. 5). Jongeren besteden vooral veel tijd aan televisie, sociale media en muziek (Janssen & Hermes, 2012, p. 199). De omgang met Web 2.0 vindt plaats op verschillende media waarbij verschillende apparaten en media elkaar kunnen versterken. Terwijl er televisie wordt gekeken kan men bijvoorbeeld via het tweede scherm, de smartphone of tablet, stemmen over live onderwerpen en vragen, of mee twitteren of chatten (Janssen & Hermes, 2012, p. 199; Davies & Eynon, 2013, p. 22). Gevolg van het toegenomen mediagebruik is dat jongeren snel kunnen scannen wat ze interessant en de moeite waard vinden (Janssen & Hermes, 2012, p. 199). Hierbij verdelen ze hun aandacht vaak over meerdere bronnen, wat ook wel multitasken wordt genoemd. Een betere omschrijving is echter het snel kunnen schakelen en het hebben voor een grote tolerantie van verschillende prikkels tegelijkertijd (Janssen & Hermes, 2012, p. 201, 203). De efficiëntie van het multitasken blijkt in de praktijk tegen te vallen. 'Heavy mediamultitaskers' worden vaak sterk afgeleid en presteren hierdoor minder goed bij taken waar aandacht voor nodig is (Zwaan & Sterk, 2012, p. 223). Docenten spelen in op de nieuwe technieken en mogelijkheden en laten de jongeren ook steeds vaker huiswerk op en via het internet maken. Naast huiswerk besteden jongeren vooral tijd aan sociale communicatie en netwerken, entertainment, creatieve activiteiten, lidmaatschap en participatie van groepen (Davies & Eynon, 2013, p. 22-25). Op dit moment krijgen sociale media de meeste aandacht van jongeren. Hierbij is Facebook een grote winnaar die zich inmiddels heeft

uitgebreid tot plek waar spelletjes gespeeld kunnen worden, vriendschaps- en carrièrecontacten onderhouden worden, en muziek, foto's en video's met elkaar gedeeld worden. 77 procent van de 13-16 jarige Europese jongeren had in 2010 een sociaal netwerkprofiel, waarbij Facebook het meest gebruikt wordt. Het percentage neemt toe met de leeftijd (Livingstone, Olafsson & Staksrud, 2011). E-mail wordt inmiddels ouderwets gevonden door jongeren (Janssen & Hermes, 2012, p. 203.). Ook jongeren variëren onderling in hun houding tegenover over technologie. Sommige ervaren een frustrerend verlangen, anderen willen er weinig van weten en weer andere zijn enthousiastelingen die er geen genoeg van kunnen krijgen (Davies & Eynon, 2013, p. 25-26).

De gebruikcontexten van jongeren bij onlinetechnologieën variëren van huiselijke omstandigheden en familierelaties, van school en onderwijzers tot leeftijdgenoten. Allen hebben een andere invloed op jongeren. Hiernaast zijn er op grote schaal nog culturele, politieke en economische factoren van invloed op het internet gebruik (De Haan, 2010, p. 18).

CONCLUDEREND

In dit hoofdstuk is de doelgroep verkend. Er is gekeken naar de leefwereld en context van jongeren en naar hun internetgebruik. In het leven van jongeren zijn hun leeftijdsgenoten de afgelopen decennia belangrijker geworden en hebben onder andere veel invloed op de gebieden vrijetijdsbesteding, omgaan met seks en verliefdheid en het ontdekken van nieuwe media. De jongeren hebben gemiddeld een tot vier goede vrienden of vriendinnen, maar informele netwerken krijgen een steeds grotere plaats in de wereld van jongeren. De context waarin zij opgroeien is een tijd van individualisering en snelle technologische ontwikkelingen waarbij de standaardbiografie lijkt te verdwijnen. Of deze ontwikkelingen een nieuwe generatie vormen is een discussiepunt.

Verder is er in dit hoofdstuk een beeld gegeven van het internet- en mediagebruik van jongeren. Het internet- en mediagebruik is erg toegenomen, onder andere door de miniaturisering, verwording tot een massaproduct, en een wijziging in de verhouding tot de imaginaire wereld. Het internetgebruik vindt plaats op verschillende apparaten en via verschillende media. De smartphones, tablets, laptops en overige producten hebben vaak een symbolische waarde bij jongeren omdat zij zich hiermee profileren en de producten als bron voor identiteitsvorming dienen. Op dit moment krijgen sociale media de meeste aandacht van jongeren, waarbij Facebook de meest gebruikte site is.

Het beeld dat geschetst is laat de relevantie van de onderzoeksvraag zien. De digitale leefwereld van jongeren is uitgebreid en wordt dagelijks bezocht en staat in relatie met trends en veranderingen in de maatschappij. De volgende stap in deze scriptie is de digitale wereld verkennen, wat in het volgende hoofdstuk zal gebeuren.

HFST. 7. WEB 2.0

In dit hoofdstuk zal het kernbegrip 'Web 2.0' uiteen gezet worden. Allereerst zal ik de ontwikkeling naar Web 2.0 kort weergeven en enkele bijbehorende concepten en termen uitleggen. Vervolgens zal ik een begripsdefinitie geven en enkele belangrijke kenmerken met gepaste aandacht behandelen.

7.1 DE ONTWIKKELING NAAR WEB 2.0

In 1993 stelde de Amerikaanse overheid het internet open voor bedrijven en particulieren. Sindsdien heeft het internet zich ongelooflijk snel ontwikkeld. Winkels begonnen al snel hun diensten online aan te bieden en er ontstonden veel 'start-ups', of 'dot-com' bedrijfjes, om creatieve ideeën voor het internet te verwerkelijken. Er heerste een grote enthousiaste en zelfs euforische stemming en als gevolg daarvan steeg de waarde van veel aandelen uiterst snel op de markt. Rond 2000 barstte de zeepbel die was ontstaan en volgde een recessie. Enkele jaren hierna kwamen Tim O'Reilly en het bedrijf MediaLive International bij elkaar voor een brainstormsessie over de recessie die volgde op het uiteenspatten van de zeepbel. Dale Dougherty en Tim O'Reilly gaven hier een pleidooi voor het internet en stelden dat dit verre van dood was. Zij zagen het barsten van de zeepbubbel als een logische stap in de ontwikkeling van zoiets groots als het internet. Door het barsten zou het kaf van het koren worden gescheiden en zij zagen dat de sites die overeind bleven iets gemeenschappelijks hadden. Deze gemeenschappelijke eigenschappen werden bij elkaar gevoegd en zo is het concept van Web 2.0 ontstaan (O'Reilly, 2005, p. 1-5; O'Reilly & Battelle, 2009, p. 1; Fuchs & Boersma, 2012, p. 3).

7.2 SAMENHANGENDE CONCEPTEN

Enkele belangrijke concepten die verbonden zijn aan en/of oorzaak zijn van de overgang van Web 1.0 naar Web 2.0 zijn de volgende:

HYPERLINKING

Hyperlinking, het doorlinken naar andere websites, is de basis van het internet. Een vergelijking met ons brein wordt hierbij regelmatig gemaakt. Hoe meer er naar een bepaalde site gelinkt wordt en deze bezocht wordt, hoe groter en sterker de connectie wordt. Dit principe hangt samen met het succes van Google. Google is inmiddels een immens bedrijf dat zich met vele verschillende taken bezighoudt, maar is begonnen als zoekmachine. De reden dat zij al snel marktleider werden is door hun gebruik van hyperlinking. Waar andere zoekmachines de resultaten in een relevantiehiërarchie plaatsten door middel van de inhoud van de site, nam Google ook gegevens over de linkstructuur van

het internet mee. Een site waar veel activiteit was, waar veel naar gelinkt werd en die veel bezocht werd kreeg, indien verder even relevant, voorrang op een anonieme site (O'Reilly, 2005, p. 2).

TAGGEN

Inmiddels is deze term aardig bekend dankzij Facebook en enkele andere sites. Het ontstaan ervan is belangrijk voor de groei en ontwikkeling van Web 2.0. Taggen slaat op het koppelen van een of enkele woorden aan een site, uitspraak of foto. Op deze manier is er ruimte voor overlap en vrije associatie. Boeken in een bibliotheek staan bijvoorbeeld ingedeeld in rigide categorieën als 'avontuur' of 'fantasie', door middel van 'taggen' kan informatie zowel via beide 'keywords' opgezocht en opgehaald worden (O'Reilly, 2005, p. 2). Een parallel met het filosofische concept van de rizoom- en de boomstructuur van Deleuze en Guattari (2004) is hierbij op zijn plaats. Via het taggen ontstaat er een rizoomstructuur, een structuur waar op veel manieren betekenisvolle verbindingen gemaakt kunnen worden. Dit in tegenstelling tot de strakkere, hiërarchische of lineaire boomstructuur die bijvoorbeeld in een bibliotheek wordt toegepast.

PARTICIPATIE

De kracht van Amazon, een Amerikaans e-commercebedrijf en een van de eersten op het gebied van Web 2.0, is het betrekken van gebruikers bij hun website. Het aantal gebruikersrecensies en uitnodigingen en manieren om gebruikers te betrekken bij de site was dermate hoog dat zij hun concurrenten ver achter zich hebben gelaten. Inmiddels is het belang van participatie bekend en lijkt het betrekken van gebruikers de alledaagse gang van zaken. De massa zelf, het aantal mensen dat op een site zit verhoogt vaak ook de waarde van een site. Denk aan een site als eBay of Marktplaats, waarbij de aantrekkelijkheid voor een groot deel in de massaliteit zit. Bijna alles is daar wel te vinden. Op het gebied van participatie is Wikipedia ook een goed voorbeeld. In eerste instantie was de site, of het Web 2.0 platform, een extreem experiment in vertrouwen. Iedere internetgebruiker kan de inhoud van de encyclopedie aanpassen. Een van de medeontwikkelaars van het *open-source* concept, Eric Raymond, had als argument voor het openstellen van broncode en ook voor een idee als Wikipedia dat '*with enough eyeballs, all bugs are shallow*' (O'Reilly, 2005, p. 2). Het *open-source* concept is een grote verandering in de dynamiek van het creëren van *content* en blijkt uiterst succesvol met grote voorbeelden als Wikipedia en Google's besturingssysteem Android.

USER CREATED CONTENT

De gebruikers van Web 2.0 worden ook wel *prosumers* genoemd, omdat ze tegelijkertijd informatie produceren en consumeren (Fuchs & Boersma, 2012, p. 4). Zij zijn hierdoor medepalend voor de inhoud van een Web 2.0 site of platform en verhogen hier het interactieve karakter van het platform. De informatie of inhoud die de *prosumers* creëren wordt aangeduid met het begrip *user created*

content (vanaf nu: UCC). In deze scriptie wordt de Engelse term *content* aangehouden omdat Nederlandse vertalingen naar 'inhoud', 'gehalte', of 'informatie' niet dekkend worden gevonden. De Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) duidt met de term *content* onder andere verschillende vormen van media en creatieve werken aan. Denk hierbij aan geschreven, audio en visuele content, of een combinatie hiervan.

Op dit moment is er nog geen algemeen geaccepteerde definitie van UCC (OECD, 2007, p. 9, 17). De OECD geeft echter een heldere en handzame definitie van UCC. Het gaat hierbij om '*various kinds of media content that are produced by end-users (as opposed to traditional media producers such as professional writers, publishers, journalists, licensed broadcasters and production companies)*' (OECD, 2007, p. 17). Verder moet het voldoen aan drie punten; 1) *content* dat publiekelijk toegankelijk gemaakt is via het internet, 2) een zekere mate van creatieve input en 3) buiten professionele routines en praktijken in principe zonder expliciet commercieel doel (Ibid., p. 9, 17). Door het eerste kenmerk wordt bijvoorbeeld e-mail of het chatten tussen twee personen uitgesloten van UCC en daarmee ook van Web 2.0. Het tweede aspect eist dat men bij het creëren of aanpassen van content een eigen waarde wordt toegevoegd aan de *content*. Het bepalen van een minimum dat nodig is in aanpassing is moeilijk te bepalen, maar het knippen en plakken van een stukje tv-serie wordt bij de definitie van OECD niet als UCC gezien (Ibid., p. 17). Het derde aspect is ook een grijs gebied. Sommige UCC wordt na verloop van tijd wel commercieel ingezet en andersom proberen bedrijven ook UCC te sturen of te manipuleren. Vooral jongeren blijken groot gebruikers en makers van UCC te zijn. Motiverende factoren zijn onder andere het contact leggen van groeps- of leeftijdsgenoten, zelfexpressie en het behalen van een zekere mate van bekendheid of aanzien (Ibid, p. 18). Hier wordt dieper op ingegaan in hoofdstuk acht.

7.3 DEFINITIE WEB 2.0

Het begrip Web 2.0 heeft volgens O'Reilly zoals veel belangrijke concepten geen harde grenzen, maar eerder '*a gravitational core*' (O'Reilly, 2005, p. 1). In de literatuur blijkt deze kern dan ook verschillende namen te hebben. Zo stelt Michelfelder Web 2.0 gelijk aan het 'sociale web'. Zij definieert beide als het deel van het internet waarbij gebruikers *content* genereren en delen door middel van activiteiten als bloggen, het delen van media, sociaal netwerken, taggen, tweeten, *virtual world gaming*, het meeschrijven en ontwikkelen van wikipedia, etc (Michelfelder, 2012, p. 203).

Fuchs en Boersma baseren zich deels op O'Reilly en definiëren Web 2.0 als het netwerk of internet gezien als platform, waarbij alle aangesloten apparaten worden meegenomen. Web 2.0 applicaties maken het best gebruik van de intrinsieke voordelen van dit platform door software te gebruiken die continu geupdate wordt en die meer waarde krijgt wanneer meer mensen er gebruik van maken.

Data uit vele bronnen, waaronder de gebruikers zelf, worden geconsumeerd en al dan niet in gemixte vorm verspreid. Tegelijkertijd worden er data aangeboden vanuit de applicatie zelf in zo'n vorm dat die data ook weer gemixt kunnen worden door anderen. Zo ontstaat er een netwerk, een *'architecture of participation'* (O'Reilly, 2005; Fuchs & Boersma, 2012, p. 3). Toch zien ook Fuchs en Boersma dat termen als 'Web 2.0', 'sociale media', 'sociale software', en 'sociale netwerksites' veel verwantschap hebben en dan ook regelmatig door elkaar gebruikt worden (Fuchs & Boersma, 2012, p. 3, 6). Zij noemen web platforms als Wikipedia, Facebook, Google, Pornhub, ThePirateBay en nog enkele andere als voorbeelden van Web 2.0. Het onderliggende principe bij al deze voorbeelden is het massale voorzien en opslaan van persoonlijke data die systematisch worden geëvalueerd. Deze worden gebruikt voor marketing en advertenties (Ibid., p. 3). Fuchs en Boersma waarschuwen voor een hype omtrent Web 2.0. Het is niet zo dat er een totaal nieuw internet is ontstaan. E-mail en informatiezoekopdrachten zijn nog steeds de populairste onlineactiviteiten. In 2010 gebruikte 61% van de mensen tussen de 15 en 74 jaar in de EU27 landen minstens één keer hun e-mail in de drie maanden en 56% gebruikte het internet om informatie, goederen of diensten op te zoeken (Ibid., p. 5). Google.com is op dit moment nog steeds de best bezochte website. Facebook volgt direct op rank twee en YouTube op rank drie, beide zijn typische Web 2.0 platforms (Alexa.com, 2014).

In het rapport van het OECD wordt nog een derde term gebruikt: 'het participatieve web'. Deze term wordt volgens het OECD het vaakst gebruikt wanneer er gerefereerd wordt aan het extensieve gebruik van de mogelijkheden van het internet om creativiteit en communicatie te verbreden. Dit participatieve web *'is based on intelligent web services and new Internet-based software applications that enable users to collaborate and contribute to developing, extending, rating, commenting on and distributing digital content and developing and customizing Internet applications.'* (OECD, 2007, p. 17). Het groeien van UCC is een van de belangrijkste kenmerken van het participatieve web, maar dit laatste is een breder of overkoepelend concept. Het accent ligt bij de definitie van het participatieve web van het OECD meer op UCC dan bij voorgaande definities van Web 2.0 en *social web*. Toch lijken de definities en concepten erg op elkaar en zijn zij allen relevant voor dit onderzoek. In deze scriptie wordt de definitie van Fuchs gebruikt en wordt daarmee, in tegenstelling tot bij de definitie van bijvoorbeeld Michelfelder, *virtual world gaming* en privéchats uitgesloten. Ik kies voor deze definitie door zijn heldere omschrijving en gepaard gaande afbakening voor dit onderzoek.

Sinds het eerste artikel van O'Reilly in 2005 is Web 2.0 verder ontwikkeld, mede via de intensivering van dataverzameling en andere mogelijkheden die zijn ontstaan dankzij de smartphones en tablets. In eerste instantie werd er geprobeerd om het internet aan te passen aan de wereld. Inmiddels is het internet zover ontwikkeld dat O'Reilly en Batelle een grote (emancipatorische) kracht in Web 2.0 zien: *'It's time to leverage the true power of the platform we've built. The Web is no longer an*

industry unto itself—the Web is now the world. [...] It's time for the Web to engage the real world.'
(O'Reilly & Batelle, 2009, p. 10).

Voorbeelden van deze emancipatorische krachten zijn de rol van internet en Web 2.0 platformen als Twitter en Facebook in het organiseren van protesten in Istanbul (Van der Kolk, 2012; Redactie Volkskrant, 2013) of Oekraïne (De Carbonnel & Polityuk, 2014).

7.4 MEEST GEBRUIKTE WEB 2.0 PLATFORMS DOOR JONGEREN

Jongeren gebruiken verschillende Web 2.0 platforms intensiever of juist minder dan ouderen. Zij gebruiken bijvoorbeeld de sociaal netwerksite (sns) MySpace meer dan ouderen en de professioneel georiënteerde sns LinkedIn weer minder. Ook bloggen de jongeren minder. Zij begeven zich vooral op Web 2.0 platforms als Facebook, Twitter, Pinterest, Flickr, Instagram, verschillende fora en Wikipedia (De Haan, 2010; Lenhart, Purcell, Smith & Zickuhr, 2010; Davies & Eynon, 2013). Veel van deze sites zijn sociale netwerksites met allen hun eigen accent. Sommige zijn meer op tekst georiënteerd, andere meer op afbeeldingen of muziek. Facebook kan gezien worden als de meest gangbare en algemene site. Deze site is in drie delen aspecten in te delen: profielen, vrienden en reacties (Davies & Eynon, 2013, p. 65). Het profiel bestaat uit afbeeldingen, voorkeuren, teksten en informatie van de gebruiker. De vrienden zijn de connecties van de gebruiker en de reacties zijn berichten, hyperlinks, uploads en tags van de gebruiker en zijn connecties.

CONCLUDEREND

Met de genoemde vernieuwende concepten *hyperlinking*, taggen, participatie en *user created content*, is het internet inmiddels veranderd van een systeem dat vooral gericht was op het voorzien in informatie tot een systeem dat meer georiënteerd is op communicatie en het bouwen van *communities*. Goed greep krijgen op het concept Web 2.0 is moeilijker dan het lijkt en het hanteren van het begrip werkt het beste wanneer men denkt in kenmerken en gradaties. In hoofdstuk zes hebben wij gezien wie de jongeren zijn en hoeveel zij gebruik maken van de nieuwe technologie, in hoofdstuk zeven zijn vervolgens de mogelijkheden en uniekheid van Web 2.0 weergegeven. Web 2.0 platformen zijn flexibel en fluïde en worden gevormd door zowel ontwerpers als prosumers. De platforms zijn gericht op, en geven ruimte aan, verbindingen, associaties, delen van informatie, openheid en creatie, en hebben hierdoor een hoog sociaal karakter.

Gebruiker, platform, leefwereld, connecties, ontwerper, digitale wereld en de 'overige wereld', blijken steeds meer met elkaar verbonden en vermengd te worden. In het volgende hoofdstuk is het tijd om te gaan kijken of er kenmerken van het goede leven zichtbaar zijn in het Web 2.0 gebruik door jongeren.

HFST. 8. ASPECTEN VAN HET GOEDE LEVEN BIJ WEB 2.0 GEBRUIK DOOR

JONGEREN

In dit hoofdstuk zullen voor mijn onderzoeksvraag relevante resultaten uit mijn literatuuronderzoek weergegeven worden. De bevindingen uit empirische onderzoeken en filosofische analyses zijn geselecteerd op een betekenisvolle verbinding met aspecten uit de drie theorieën op het goede leven. De resultaten van de onderzoeken zullen worden onderverdeeld in micro-, meso-, en macroniveau. Hierbij staat het microniveau voor de jongere als individu, waarbij onderzoeken en conclusies worden weergegeven over identiteit, autonomie, de ontwikkeling van deugden, en mediawijsheid bij Web 2.0 gebruik. Het mesoniveau staat voor de jongere in een sociaal netwerk. Hier wordt gekeken naar het samenvallen van contexten, vriendschappen, en in aanraking komen met andere perspectieven binnen Web 2.0. Tenslotte zal er bij het macroniveau nog verder uitgezoomd worden en gekeken worden naar burgerparticipatie, de *progress* paradox, en kapitalisme en consumentisme bij Web 2.0. Op alle drie de niveaus zullen filosofische reflecties en empirische bevindingen elkaar afwisselen, waarbij telkens duidelijk de aard van de bron vermeld wordt. In het concluderende stuk van elk niveau zal ik de resultaten uit de onderzoeken samen met de eerdere hoofdstukken in het achterhoofd verteren en verwerken. In hoofdstuk 9 zullen de bevindingen uit dit hoofdstuk verbonden worden aan de drie perspectieven op het goede leven.

8.1 MICRONIVEAU

In deze paragraaf wordt er gekeken naar het individu. Gevonden resultaten die verbindingen hebben met het goede leven en het individu, zijn hier in vier thema's verdeeld. Deze zijn: autonomie, identiteit, ontwikkeling van deugden, en mediawijsheid.

IDENTITEIT

Chris Davies en Rebecca Eynon hebben in Engeland onderzoek gedaan naar tieners en digitale technologie waarbij ze meer dan 200 jongeren hebben geïnterviewd en meer dan 1000 jongeren een vragenlijst hebben laten invullen. Hiernaast hebben ze ook met ouders en verzorgers gesproken (Davies & Eynon, 2013, p. 2). Het onderzoeksgebied 'digitale technologie' is breder dan Web 2.0 en bevat ook bijvoorbeeld games en 1 op 1 chatfuncties. De bevindingen op deze gebieden zullen buiten beschouwing gelaten worden.

In hun onderzoek is onder andere gekeken naar hoe jongeren een besef van zichzelf ontwikkelen (Davies & Eynon, 2013, p. 2, p. 60). Identiteit wordt op veel verschillende manieren geconceptualiseerd. Binnen de filosofie gaat het om de vraag naar wat een persoon op twee tijdstippen dezelfde persoon maakt. Binnen de psychologie wordt de identiteit gezien bestaande uit

een cognitief, affectief en conatief (handelend) component. Wat de verschillende visies volgens Davies en Eynon in ieder geval gemeen hebben is het toekennen van een zeker belang aan de sociale context omdat wij hier onszelf presenteren aan anderen (Ibid., p. 64). Met Web 2.0 zijn er een scala aan nieuwe manieren gekomen om zichzelf te presenteren. Davies & Eynon onderzoeken identiteit vanuit twee hoeken: de sociale netwerk sites en *instant messaging*. Het onderzoeksgebied '*instant messaging*' valt niet onder het Web 2.0 gebruik en ik zal de resultaten hiervan dan ook niet behandelen.

Het gebruik van sociale netwerksites door jongeren, waarmee voornamelijk Facebook wordt bedoeld op dit moment, wordt door Davies en Eynon in drie aspecten ingedeeld: profielen, vrienden en reacties. Alle drie de aspecten hebben implicaties op het zogenoemde *identity performance*. Performance laat zich vertalen naar een vertoning, prestatie, uitvoering of handeling. De term *performance* is echter een mengvorm van deze en zal in deze scriptie dan ook niet vertaald worden. Het profiel is een manier voor jongeren om hun smaken, voorkeuren en hun identiteit over te brengen. Danah Boyd (2007) vond in haar studie naar MySpace dat jongeren de tijd nemen om sociale normen van de site te leren kennen door andere profielen te bestuderen alvorens hun eigen profiel te construeren. Het presenteren van het zelf gebeurt door het gebruik van foto's, muziek keuze, schrijfstijlen, paginaontwerp, en het onthullen van informatie over belangrijke levensgebeurtenissen en affiliatie met verschillende mensen, smaken en houdingen. Hierbij wordt rekening gehouden met het publiek en zijn de jongeren bewust bezig met een bepaalde portrettering van hun identiteit (Davies & Eynon, 2013, p. 65; Wijngaards, 2006, p. 42). Tegenwoordig zijn vooral foto's erg belangrijk, het is dan ook niet verwonderlijk dat Facebook in 2012 het bedrijf achter de populaire foto-applicatie Instagram heeft gekocht voor 1 miljard dollar (Klis, 2012). Davies en Eynon stellen dat het delen en creëren van foto's mensen helpt om zichzelf te begrijpen en ze hiermee een verhaal kunnen presenteren over zichzelf naar anderen. Hierbij wordt rekening gehouden met bepaalde verwachtingen en normen, en wordt er bewust een imago gerepresenteerd.

Ook het plaatsen van reacties is een belangrijk deel van *identity performance*. Dit is ook een vorm van profileren, bijvoorbeeld door het reageren op specifieke gebeurtenissen of andere reacties, maar ook als feedback mechanisme. Uit de reacties die jongeren op hun eigen reacties, foto's of profiel krijgen, kunnen zij leren of hun intentie achter hun handeling overgekomen is en succesvol was (Davies, Eynon, 2013, p. 66). Vooral jongere tieners gebruiken een Web 2.0 site als Facebook voor het creëren van sterke profielen. Oudere tieners gebruiken het meer voor communicatie en connecties met vrienden. Davies en Eynon zien dan ook een beweging van '*identity as display*' naar '*identity as connection*' wanneer tieners ouder worden en zich meer op vriendschappen richten en tegelijk onafhankelijker worden van ouders en leraren.

Volgens psycholoog Erik Erikson en andere theoretici als James E. Marcia spelen rolverwarring en het ontwikkelen van een identiteit een grote rol tijdens de adolescentie (Davies & Eynon, 2013, p. 68). Jongeren zijn bezig met het ontwikkelen van hun zelfbesef en hierbij experimenteren zij ook met hun identiteit. Dit gebeurt ook op internet. Deels anoniem, maar voor een groot deel ook met een link met de echte wereld. Uit een onderzoek onder Nederlandse jongeren van 9 tot 18 jaar was ongeveer 50% betrokken in een identiteitsexperiment (Davies & Eynon, 2013, p. 68). De redenen die zij voor dit experimenteren opgaven varieerden van: *'to explore how others respond or react to certain behaviours (self exploration)'* tot redenen als: *'to try and deal with issues of shyness (social compensation) and to facilitate connections with others (social facilitation)'* (Davies & Eynon, 2013, p. 68). Hoewel het internet dus een zekere mate van anonimiteit, vrijheid, en *self-agency* geeft, vinden deze identiteitsexperimenten in een sociale context plaats waar jongeren zich bewust zijn van sociale normen, verwachtingen en de huidige gang van zaken. Deze experimenten vinden voor een groot deel in de echte wereld plaats en worden gevormd door bestaande normen en verwachtingen. Het onderzoek van Davies & Eynon en onderzoeken van Willet (2009) ondersteunen de hypothese dat sociale netwerksites kunnen helpen om verlegenheid te overkomen (Ibid., p. 68-70).

Een laatste bevinding is de permanentie van uitingen. Als eenmaal iets online gezegd of geplaatst is, dan is dit permanent. Vroeger was het vergeten een belangrijk deel van onze levens en stelde ons in staat om fouten te maken en hiervan verder te gaan. Nu is het vergeten een stuk moeilijker doordat al onze onlineactiviteiten worden opgeslagen, soms buiten de individuele controle. Jongeren uitten dan ook hun zorgen over het gebrek aan controle dat zij hadden op welke foto's, en bijhangende *tags*, anderen van hun toevoegden op Facebook of andere platforms (Davies & Eynon, 2013, p. 76). Tegelijkertijd is de aanwas van nieuwe informatie ontzettend groot. Jongeren updaten continu hun profiel en schrijven meerdere keren per dag op wat ze aan het doen zijn of wat ze denken. Hierdoor kan informatie ook weer snel vergeten worden of ondergesneeuwd raken. Het klopt dat bijna alles is op te zoeken, maar de actualiteit is nog sneller geworden en is iets al snel 'oud nieuws'.

AUTONOMIE

In het genoemde onderzoek van Chris Davies en Rebecca Eynon (2013) onder meer dan 200 jongeren, ouders en verzorgers is ook gekeken naar de invloed van de nieuwe digitale techniek uit het dagelijkse leven op de autonomie van jongeren. In hun onderzoek zagen ze dat tieners de digitale technologie vooral waarderen naar de mate waarin het ze toelaat en de kans biedt om zelf dingen te doen. De tieners zien digitale technologie als hun controle centrum om korte en lange termijn doelen te behalen. De mobieltjes, laptops, en tablets zijn dynamische bronnen van waaruit zij kunnen handelen (Ibid., p. 125).

Puberende jongeren zijn erg bezig met het verleggen van grenzen, al dan niet door hun ouders opgelegd. De digitale technologie geeft hun kansen om buiten ouderlijke controle hun eigen weg te gaan (Ibid., p. 126). Tegelijkertijd moeten jongeren voor een groot deel onderhandelen en overleggen met hun ouders om toegang te krijgen tot deze technologie. Jongeren zijn van nature afhankelijk van hun ouders op economisch, sociaal en emotioneel gebied. De technologie, en de Web 2.0 omgeving, begeeft zich dan ook precies op het belangrijke spanningsveld van de adolescentie van onafhankelijkheid, *agency*, en autonomie (Ibid., p. 126). Jongeren kunnen via de digitale technologie vrijheid ervaren binnen de veilige omgeving van het huis. Zij kunnen autonoom informatie opzoeken over hun toekomstige studie of werk en controle ervaren bij het spelen van spelletjes via Facebook.

Davies en Eynon concluderen uit hun onderzoek dat digitale technologie jongeren helpt om hun autonomie te vergroten. Hierbij wordt een autonoom persoon vooral als een '*self-governing person*' gezien (Ibid., p. 122). Zij zien dat de autonomie bij jongeren is toegenomen door de digitale technologie (Ibid., p. 129, 133). De bevindingen van het onderzoek van het OECD ondersteunen deze observaties (OECD, 2007, p. 12). In hoofdstuk zes lieten o.a. Hermes, Naber & Dieleman (2012) zien dat er in de moderne tijd een appèl wordt gedaan op individuele autonomie in vele levenssterreinen. De nieuwe technologie en Web 2.0 lijken de genoemde individualisering, autonomie, en toegenomen ondernemingszin en handelingsbereidheid te complementeren en/of te bevorderen.

ONTWIKKELING VAN DEUGDEN

Shannon Valor onderzoekt in haar tekst *New social media and the virtues* (2006) drie communicatieve deugden en hun verhouding tot sociale media. De deugden die zij onderzoekt zijn geduld, eerlijkheid en empathie. Zij stelt dat deugden en ondeugden karaktertrekken zijn die gevormd worden door de herhaling van specifieke activiteiten (Valor, 2012, p. 194). Uit onderzoek dat zij parafraseert is gebleken dat de meeste sociale media gemaakt worden met het doel om menselijk contact makkelijker, en minder riskant te maken. Tevens wordt er geprobeerd om ogenblikkelijk bevredigend te zijn. Bij deze doelen ligt haar probleem, want deugden zijn juist die eigenschappen die gevormd worden door, zeker in het begin, niet makkelijke handelingen.

Geduld is een kritieke deugd voor het onderhouden van hechte relaties en wordt ontwikkeld door bijvoorbeeld het luisteren. Hiermee kan iemand zijn *commitment* tot de relatie laten zien en zo vertrouwen in de toekomst bewerkstelligen door te laten zien dat het niet alleen gaat om de directe beloningen. Valor stelt dat het directe, fysieke, één op één contact ons dwingt om geduldig te zijn en de deugd geduld zo ontwikkeld wordt. De hedendaagse technologie biedt echter een horizon aan ontsnappingsmogelijkheden voor oncomfortabele of minder plezierige aspecten van de conventionele communicatie. Een minder leuk Facebook gesprek kan al snel worden beëindigd met

een 'doeg' en een klik van de muis. Tevens kan men zich vermaken met andere sites of applicaties wanneer een antwoord op zich laat wachten of een vervelend gevoel afleiding vraagt. Valor stelt dat onze morele ontwikkeling hieronder lijdt en dat er vooralsnog geen verbetering lijkt aan te komen. De onmiddellijke verteerbaarheid van communicatie en informatie is juist wat de nieuwe technologie drijft (Valor, 2012, p. 196).

Eerlijkheid als deugd wordt door Valor gedefinieerd als de bereidheid om in communicatie iemands eigen authenticiteit op het spel te zetten. Het houdt in dat er bepaalde risico's worden genomen, waaronder sociale oordelen en afwijzing. Valor stelt dat zowel eerlijkheid in het echte leven als eerlijkheid op het internet vooral staat of valt met onze eerdere morele ontwikkeling. Hoe gingen onze voorbeeldfiguren hiermee om? Zij stelt verder dat het internet, hoewel nog lang niet genoeg, al veel mogelijkheden geeft om eerlijk te zijn. Hierbij verwijst ze naar de vele netwerken en mogelijkheden om bijvoorbeeld voor homoseksualiteit uit te komen en deze te steunen. Zij trekt geen stellige conclusies zoals bij de eerdere deugd geduld, maar pleit voor uitvoerig vervolgonderzoek (Ibid., p. 198).

Empathie, de capaciteit om met en voor anderen te voelen, moet men vaak ontwikkelen. Het is een uitdaging om de emotionele beleving van de ander te ontdekken en brengt vaak een zeker risico met zich mee. Valor stelt dat in sommige gevallen een fysieke omhelzing of aanraking, comfort en troost geven waarbij soms een lichamelijke uiting aan het lijden van de ander wordt gegeven. Wanneer iemand letterlijk voelt dat de ander met hem mee rouwt in zo'n omhelzing, verdiept dit de relatie en/of vriendschap. Via het internet kan men uiteraard geen fysieke aanraking geven. Wel geven sociale netwerk sites patiënten met zeldzame ziekten of andere geïsoleerde of eenzame mensen de kans om empathie, er- en herkenning, te vinden en te geven waar dit anders misschien niet gevonden zou worden. De vraag is echter of sites een te veilige uitweg geven waarbij empathie op een oppervlakkigere manier aangesproken wordt (Valor, 2012, p. 199).

Valor stelt dat alle drie de communicatiedeugden het best worden gevormd op de traditionele manier. Deze traditionele manier heeft echter ook zijn nadelen, maar helaas benoemt Valor deze nadelen niet. Het is voor haar echter duidelijk dat de sociale media een potentie hebben om deze nadelen aan te spreken en zo de menselijke communicatie te verbeteren en te verdiepen.

Bij Valor stond een vergelijking tussen de virtuele wereld en echte wereld centraal. Ook Davies en Eynon vragen zich bij hun onderzoek af of virtuele ervaringen een behulpzame fundering zijn voor moeilijke interacties in de echte wereld, of dat zij slechts een zwakke afspiegeling zijn van de echte ervaringen (Ibid., p. 127). Davies & Eynon concluderen:

'The explorations of adult behavior and independent decision-making that occur online are in different respects both real and unreal. They have real implications, in that relationships, conflicts and desires explored online are very often worked out at the same time in the offline world, and unreal aspects in some of these experiences are no more than simulations of the real world- but simulations, nonetheless, whereby skills and understandings can be developed in relatively safe contexts. (...) The picture that we found illuminated a great deal about how technology blends in with the family life, friendships, aspirations and concerns of adolescents.' (Davies & Eynon, 2013, p. 134-135).

De verbinding tussen de echte wereld en de virtuele wereld lijkt dus sterker te zijn dan Valor doet voorkomen. Het zou interessant zijn als zij ook vanuit de verbinding en eventuele samen- of tegenwerking van de virtuele en echte wereld zou kijken naar de drie deugden.

Turkle sluit aan bij de vraagtekens die Valor zet bij de ontwikkeling van empathie. Uit een analyse uit 2010 van data van meer dan veertienduizend studenten over de afgelopen dertig jaar blijkt dat sinds het jaar 2000 jongeren minder interesse in andere mensen blijken te hebben. Ze vinden het ook minder waardevol om zich te verplaatsen in anderen en in anderen hun gevoel. De auteurs leggen een verbinding met online games en sociale netwerksites. Hoewel een online connectie diep gevoeld kan worden, behelst die relatie alleen het gedeelte dat in de game of sociale netwerk site geëtaleerd wordt (Turkle, 2011, p. 293). De conclusie van Turkle na jarenlang onderzoek is dat we tegenwoordig meer verwachten van de technologie dan van elkaar. Het is hoog tijd om ons kritischer tegenover Web 2.0 en het internet gaan verhouden: *'We are not going to 'get rid' of the internet. [...] We need to put it in its place. [...] We have to find a way to live with seductive technology and make it work to our purposes'* (Turkle, 2011, p. 294). Onze relaties zijn gesimplificeerd en gereduceerd, we moeten niet zwichten voor gemak en controle. We moeten kleine stapjes maken: met collega's praten, geen mobieltjes tijdens het avondeten, in de speeltuin, auto etc. Tevens moeten we waarden als alleen zijn, overwegen en volledig in het moment leven weer herwaarderen. We moeten onszelf herinneren dat wij degenen zijn die besluiten hoe wij ons met de technologie bezig houden (Ibid., p. 296).

MEDIAWIJSHEID

In 2006 is er een groot Europees onderzoeksproject gestart vanuit de Europese Commissie. Dit project, *EU Kids online*, duurde drie jaar en heeft onder andere overeenkomsten en verschillen in online activiteiten van jongeren in verschillende Europese landen in kaart gebracht. Jos de Haan heeft in zijn rapport *NL Kids online, nieuwe mogelijkheden en risico's van internetgebruik door jongeren* (2010) de belangrijkste bevindingen uit de *eu Kids online* rapporten voor 9 tot 16 jarigen samengevat met Nederland als referentieland. In dit rapport komt het belang van mediawijsheid naar voren. Mediawijsheid wordt gedefinieerd als: 'het geheel van kennis, vaardigheden en

mentaliteit waarmee burgers zich bewust, kritisch en actief kunnen bewegen in een complexe, veranderlijke en fundamenteel gemedialiseerde wereld' (De Haan, 2010, p. 41). Met deze kennis en vaardigheden wordt volgens de Haan niet alleen internetgebruik veiliger, maar wordt ook de creativiteit, maatschappelijke betrokkenheid en kritische oordeelsvorming van jongeren bevorderd. 'Jongeren hebben mediawijsheid nodig om hun weg in de hedendaagse samenleving te vinden' (De Haan, 2010, p. 43).

Opvallend is dat uit onderzoek dat De Haan aanhaalt (Buckingham et al., 2005; Duimel en De Haan 2009) blijkt dat de informatievaardigheden en de kennis over online informatie zoeken, selecteren en evalueren, vaak te wensen over laten. De Haan pleit dan ook dat de ontwikkeling van mediawijsheid een onderdeel van de opvoeding wordt bij ouders en onderwijzers. Hierbij zou ook speciale aandacht moeten gaan naar de creatieve participatie in online omgevingen. Deze blijft namelijk achter bij de communicatieve en entertainmenttoepassingen. Het gaat erom de creatieve en kritische vermogens te vergroten bij jongeren (De Haan, 2010, p. 42; Sonck & De Haan, 2011, p. 11).

Het ontwikkelen van mediawijsheid is onder andere nodig om jongeren te beschermen, of in ieder geval handvatten te geven, tegen internetrisico's. Het Sociaal en Cultuur Planbureau heeft onderzoek gedaan naar deze risico's en andere negatieve ervaringen bij 1004 Nederlandse jongeren tussen de 9 en 16 jaar. Hierbij hebben ze vier online risico's onderzocht: het zien van pornografische beelden, het ontvangen van seksuele toespelingen, het ontmoeten van onbekenden na online contact-, en online gepest worden (Sonck & De Haan, 2011, p. 7). Uit dit onderzoek blijken de internetrisico's mee te vallen. Nog geen kwart van de ondervraagde jongeren zegt online pornografische beelden te hebben gezien en slechts 15% zegt seksuele boodschappen via het internet te hebben ontvangen. 2% van de jongeren ontmoet in eerste instantie onbekende online contacten in het echt. Minder dan 5% van de onderzochte jongeren geeft aan dat ze herhaaldelijk via het internet gepest worden. Het grote deel van deze ervaringen is bewust gezocht, bijvoorbeeld het zien van porno, en slechts een klein percentage van de jongeren ervaart hinder bij deze ervaringen. Hierbij blijken vooral de blootstelling aan seksuele beelden (5%) en het ontvangen van seksuele boodschappen (3%) de jongeren van streek te maken. De absolute aantallen komen neer op 300.000 jongeren die in aanraking komen met pornografische beelden op het internet en hierbij ervaren 75.000 jongeren dit als negatief (Ibid., p. 9). Het blijkt dat jongens en oudere tieners vaker te maken hebben met online risico's, maar dat meisjes en jongere tieners vaker een negatieve ervaring opdoen. De verschillen wijden Sonck en de Haan deels aan de levensfase en het ontwikkelingsstadium van de jongeren: 'In de puberteit gaan jongeren vaker bewust op zoek naar uitdagingen op internet. In hun zoektocht naar een eigen identiteit passen experimenten met seksualiteit en het herdefiniëren van de onderlinge sociale hiërarchie. Wat jongeren als uitdaging zien kan door opvoeders echter als ongeschikt worden

ervaren. De definitie van het probleem wordt dus ook gekleurd door de perceptie van de verschillende partijen' (Sonck & de Haan, 2011, p. 10). Uit het rapport van de Haan uit 2010 blijkt dat kinderen verschillende copingstrategieën hanteren. Dit zijn onder andere het negeren van problemen, het controleren van de betrouwbaarheid van de website en het online melden van ongewenst gedrag, een ouder of vriend erover vertellen, of vijandig reageren op ongewenste toenadering. Het gebruik en de effectiviteit van deze strategieën is echter nog niet systematisch bestudeerd (De Haan, 2010, p. 32).

CONCLUDEREND

De onderzoeksresultaten die zijn gevonden op microniveau laten zien dat jongeren experimenteren met identiteit en autonomie via Web 2.0. Autonomie is volgens Davies en Eynon (2013) en het OECD (2007) toegenomen. Deze conclusie lijkt mij plausibel door de mogelijkheden die Web 2.0 geeft en de aansluiting bij de behoeften tot communicatie en (digitale) bewegingsruimte van jongeren. Het autonomie begrip dat in dit onderzoek gehanteerd wordt is helaas niet uitgebreid uiteengezet en beperkt zich tot de omschrijving '*self-governing person*' (Davies & Eynon, 2013, p. 122).

Mijn vraagtekens liggen vooral bij de rol van identiteit bij Web 2.0. Ik concludeer uit het onderzoek van Davies en Eynon en Danah Boyd dat Web 2.0 het uitdragen van identiteit bevordert en stimuleert. Het Web 2.0 gebruik geeft directe feedback over het eigen gedrag en geeft een duidelijk beeld van hoe iemand door anderen gezien wordt. Jongeren gebruiken deze feedback vervolgens om hun identiteit bij te stellen. Met het woord *identity performance* leggen Davies en Eynon echter de vinger op de zere plek. Doordat foto's, statussen, voorkeuren en interesses continue geëxpliciteerd en vastgelegd worden, wordt de jongere meer dan ooit geconfronteerd met het beeld dat anderen van hem krijgen. Het gaat continu om de vertoning van de identiteit en er lijkt geen ontkomen aan een voortdurend zelfbewustzijn. Wanneer dromen, fantasieën, verhalen en muzieklijnen in iemands hoofd blijven en niet gedeeld worden via een status of opname lijken ze wel niet meer te bestaan of mee te tellen. Mijn vraag, en achterliggende hypothese, is dan ook of er een te grote gerichtheid op de ander en de buitenwereld is (en door Web 2.0 wordt bevorderd) en er een te kleine gerichtheid is op de innerlijke wereld en deze door Web 2.0 minder gestimuleerd wordt. Tevens lijkt er een gevaar te zijn dat jongeren teveel bezig zijn met het *construeren* van een identiteit en te weinig met het van binnenuit laten ontplooiën van hun identiteit. Dit gevaar lijkt zich te uiten in de 'succes' statussen waarin alleen successen worden gedeeld en de mooiste foto's worden getoond. Ruimte voor verdriet, kwetsbaarheid, en verlies lijkt er minder te zijn. Dit kan een reflectie zijn van de huidige tijd, maar de mate van controle van profilering en zichtbaar gedrag draagt hier denk ik aan bij. In het echte leven is verdriet moeilijker te onderdrukken in een gesprek dan wanneer er een computer

tussen de gesprekspartners zit en lichaamstaal niet te zien is. Dit zou misschien kunnen resulteren in een vertekende realiteit en berekende identiteiten die diepgang missen.

Het ontwikkelen van deugden vindt volgens Valor (2012) en Turkle (2011) gedeeltelijk plaats in Web 2.0 gebruik door jongeren, maar op een andere manier dan in de echte wereld. Vooral de deugd geduld heeft het te verduren doordat jongeren continu vermaakt kunnen worden binnen Web 2.0. Er wordt gepleit voor vervolgonderzoek om een beter beeld op de vorming van deugden te krijgen. Turkle is na jarenlang onderzoek bezorgd over onze omgang met het internet en zij vraagt om een herbezinning. De techniek geeft ons gemak en controle, maar ook vervlakking en desinteresse. Misschien is een vergelijking met fastfood op zijn plek: in eerste instantie lijkt het heel lekker en komt het tegemoet aan onze wensen, maar op de lange termijn levert het niet wat wij willen. Voor een dergelijke conclusie zou echter gericht onderzoek gedaan moeten worden.

Deze paragraaf is afgesloten met de notie van mediawijsheid. Deze houding tegenover het internet, bestaande uit kennis, vaardigheden en mentaliteit, maakt jongeren weerbaar, kritisch, en actief in hun Web 2.0 omgang. Over de precieze invulling ervan moet nog gediscussieerd worden. In het stimuleren en ontwikkelen van deze houding zouden de eerder genoemde autonomie, identiteit, en gebrek aan ontwikkeling van deugden meegenomen kunnen worden.

8.2 MESONIVEAU

Bij het mesoniveau wordt er gekeken naar de jongeren als lid van verschillende netwerken. In het literatuuronderzoek zijn er resultaten gevonden met betrekking op drie thema's: het samenvallen van contexten, vriendschappen, en in aanraking komen met andere perspectieven.

HET SAMENVALLLEN VAN CONTEXTEN

Bij het maken van profielen, het reageren, en het maken en onderhouden van vriendschappen blijken jongeren continu rekening te houden met wie hun publiek is. Rebecca, een Engels meisje van 15, verwoordt dit als volgt:

'I'll always like look through it [my Facebook profile] – but always just think, what if my younger brother finds it? Or what if my like younger cousin sees it? Because I have them as friends and I am just like, well I am happy with it, there's nothing that anyone can use, to – like I don't have my phone number or anything on there, so I feel like it's pretty safe from anyone that goes on there... Yeah, because there are people that have like pictures and stuff, and it's just like, no! What if somebody sees it?!... I have pictures of me but people have, sort of, more pictures a bit – revealing I suppose. I'm just like, what if my mum sees it?! What would you do?!' (Davies & Eynon, 2013, p. 75)

Voor jongeren zit er een groot verschil in hoe zij zich willen presenteren aan vrienden, ouders, familie en toekomstige werkgevers en collega's. Hoewel deze groepen in de echte wereld zelden bij elkaar komen worden zij bij sociale netwerksites bij elkaar gegooid. Hier wordt ook wel de term *context collapse* aan gegeven. Het organiseren van de contacten en verschillende publieken is een complexe taak voor de jongeren. Facebook biedt de optie om contacten zodanig te ordenen dat de groep 'familie' of 'vrienden' bepaalde updates niet krijgt en sommige jongeren steken dan ook veel tijd in de organisatie hiervan. Anderen passen hun profiel of naam zo aan dat ze moeilijker te vinden zijn of ze gebruiken meerdere profielen. Hier doemen echter andere problemen op, bijvoorbeeld die met authenticiteit. Jongeren vinden het belangrijk om authentiek gevonden te worden, maar authenticiteit wordt deels door het publiek bepaald. Zeker bij een platform als Twitter, waar de eerder genoemde *context collapse* overheersend is, blijken jongeren moeite te hebben om authentiek te blijven. Er moet een balans gevonden worden tussen het delen van persoonlijke informatie en zelfcensuur (Davies & Eynon, 2013, p. 76). Gebeurt dit niet, dan kan het delen van informatie vervelende gevolgen hebben zoals een ontslag (Smith & Kanalley, 2010). Hierbij komt ook nog dat Web 2.0 platforms zich ook inmengen in het profileringsproces. Facebook bijvoorbeeld, zet teksten van mensen onder reclames via een automatisch proces. Hiervoor geeft iemand, vaak onbewust, toestemming wanneer hij de *Terms en Data Use Policy* van Facebook accepteert bij inschrijving (Eisenlauer, 2013, p. 131, 201).

Het experimenteren met identiteit en het omgaan met het netwerk en publiek gaan vaak hand in hand op het internet: *'At the same time that the Internet may lead a young person to experiment with new and unfamiliar identities, it can also lead him or her to a greater understanding and acceptance of his or her own identity. The web allows specific populations to strengthen their identities, building knowledge, pride, and a sense of belonging through a network of contacts and resources.'* (Montgomery en Gottlieb-Robles, 2006, p. 141)

De digitale technologie helpt jongeren en biedt nieuwe mogelijkheden bij het begrijpen van het zelf en bij het ontwikkelen van een zelfbesef en het vinden van een plek waar zij behoren. Zij kunnen manieren uitproberen om bestaande aspecten van hun identiteit te laten zien en experimenteren met nieuwe of meer volwassen versies van henzelf. Hierdoor zullen zij nieuwe aspecten van zichzelf leren en hun interesses ontwikkelen in een netwerk waarin inventiviteit en het delen van persoonlijke informatie, interesses en gedachten gewaardeerd worden (Montgomery en Gottlieb-Robles, 2006, p. 141; Davies & Eynon, 2013, p. 75, 77).

VRIENDSCHAPPEN

Eerder zijn de uitgebreide (communicatie) mogelijkheden al aan bod gekomen. Samengaan met lossere omgangsvormen die in hoofdstuk zes aan bod zijn gekomen beschikken jongeren nu over meer variatiemogelijkheden in het leggen van contacten. Door o.a. Web 2.0 maken ze deel uit van uitgebreidere sociale netwerken dan bij vroegere generaties het geval was. De Amerikaanse socioloog Granovetter ziet hierbij een verschuiving in de verhouding van *weak ties* en *strong ties*. Hierbij staan de *strong ties* voor sterke en hechte bindingen, bijvoorbeeld die met naaste familie of goede vrienden. De *weak ties* zijn de zwakkere bindingen die minder frequent en diepgaand zijn en minder intensief worden onderhouden (Dieleman, 2012, p. 35). Met de sociale netwerken van Web 2.0 zijn de netwerken bestaande uit *weak ties* erg vergroot.

Toch blijkt ook dat jongeren *online*-communicatie vooral gebruiken om vriendschappen *offline* te versterken (Naber & te Poel, 2013, p. 76-79; Wijngaards, 2006, p. 42). Naber en te Poel stellen dat deze gemixte vriendschappen kwalitatief even goed zijn als *offline* vriendschappen (Naber & te Poel, 2013, p. 76-79). Turkle vindt dat wij kritischer moeten zijn en stelt dat we moeten oppassen voor de overheersing van deze *weak ties*: *'The ties we form through the Internet are not, in the end, the ties that bind. But they are the ties that preoccupy.'* (Turkle, 2011, p. 280). Technologie geeft ons vooral wat we denken dat we willen: veel connecties, altijd in contact, opgenomen door en druk zijn met een netwerk, nooit meer alleen zijn. Als we dieper kijken, zo stelt Turkle, dan zien we misschien dat we ook stilte willen en af en toe alleen willen zijn. Of dat we misschien verlangen naar kwalitatief *face-to-face* contact (Ibid., p. 284-285). Velen kunnen niet meer alleen zijn, stilte maakt hen ongerust. In een groepsinterview met enkele oudere tieners stelt Turkle de vraag *'When was the last time you felt that you didn't want to be interrupted?'* (Ibid., p. 172). Zij krijgt geen antwoord en het is stil. Totdat een jongen zegt: *'I'm waiting to be interrupted right now'* (Ibid.). Het blijkt dat voor hem het onderbroken worden juist het begin van een contact is. Door dit gebrek aan stilte en het leven in een staat van afwachting op een connectie is er volgens Turkle geen of te weinig ruimte voor zelfreflectie bij jongeren (Ibid.).

Vriendschappen staan ook onder nieuwe spanningen. Op sommige Web 2.0 sites kunnen mensen 'top vrienden' aanwijzen. Bij Facebook kan bijvoorbeeld gekozen worden tussen 'goede vrienden' en 'kennissen'. Bij 'goede vrienden' krijg je dan van elke update van dit contact een notificatie, bij 'kennissen' alleen bij de belangrijkste. De ander krijgt hier overigens geen notificatie van en kan nergens zien waar hij onder valt. Tieners uit het onderzoek van Davies en Eynon konden zich hier erg druk om maken.

IN AANRAKING KOMEN MET ANDERE PERSPECTIEVEN

Een belangrijk aspect van de nieuwe technologie is dat het een bron van informatie is. De beschikbaarheid van informatie is drastisch veranderd; bijna alles is direct vindbaar en toegankelijk op het internet. Hierdoor zijn andere levensstijlen en *communities* waar je bij wil horen makkelijker te vinden, ook als zij geografisch gezien ver weg zijn of misschien wel niet bestaan in het echte leven. Jongeren die zelf niet actief gebruik maken van sociale netwerk sites, gebruiken deze sites wel om informatie over hun vrienden te vinden. Ook stellen Davies & Eynon dat er dankzij de digitale technologie en Web 2.0 een mogelijkheid is om de perspectieven van belangrijke anderen als vrienden en familie beter te leren kennen (Davies & Eynon, 2013, p. 73).

Eli Pariser (2010) laat echter met het concept de 'Filter Bubble' zien hoe misleidend het internet kan zijn. Deze bubbel slaat op het 'slimme' filter systeem dat veel websites als Google en Facebook toepassen. Hierdoor krijgt de gebruiker informatie waarvan de kans groot is dat die interessant voor hem is. Simpel gezegd krijgt een milieuvrijwilliger artikelen van milieurampen te zien wanneer hij 'Shell' intypt in Google, terwijl een investeerder artikelen krijgt te zien van investermogelijkheden in Shell. Dit effect wordt veroorzaakt doordat Google de zoekgeschiedenis bijhoudt en via een slim algoritme de zoekresultaten filtert. Hetzelfde gebeurt bij Facebook. Hierdoor wordt een eenzijdige bubbel gecreëerd waardoor je bepaalde informatie mist of minder snel vindt. De theorie gaat nog verder en stelt dat gebruikers zich organiseren binnen gepolariseerde groepen die onderling geen informatie uitwisselen. Deze informatie wordt dus ook niet, of minder snel, via sociale media uitgewisseld door de voorselectie van deze sociale media (Pariser, 2010). Bewust worden van de gekleurde wereld van het web en hiermee leren omgaan kan als onderdeel van mediawijsheid gezien worden.

Tobias Olsson heeft in 2005 en 2006 onder 19 Zweedse, politiek actieve, adolescenten van 16 tot 19 jaar individuele, semigestructureerde, interviews gehouden. De jongeren kwamen uit vier verschillende politieke partijen en de twee uur durende interviews waren gericht op het gebruik en de perceptie van traditionele en digitale media, en politieke geëngageerdheid (Olsson, 2006, p. 116). Deze doelgroep is erg specifiek en de resultaten uit dit onderzoek kunnen niet 1 op 1 geprojecteerd worden op de bredere doelgroep die in deze scriptie gehanteerd wordt. Ondanks deze beperkingen in de vertaalslag kunnen er interessante inzichten aan dit onderzoek ontleend worden. Olsson concludeert uit zijn onderzoek dat de respondenten actieve gebruikers van de mediateksten op het internet zijn. Hij ziet een zekere mediawijsheid bij zijn respondenten en stelt dat zij zich goed bewust zijn van de geconstrueerde karakter van het nieuws. Ze weten dat journalisten en redacteurs deels het nieuws construeren. Ook zijn zij zich bewust van hun subjectieve normativiteit: *"they claim to "look more critically at things now [after joining the political organization]" and to interpret news "according to my ideological point of departure"* (Olsson, 2006, p. 118). In dit onderzoek stellen de

jongeren zich bij het uitoefenen van burgerparticipatie kritisch op tegenover informatie, en het omgaan met andere perspectieven. Mediawijsheid, burgerparticipatie en het omgaan met andere perspectieven komen in dit onderzoek dan ook samen.

CONCLUDEREND

In deze paragraaf kwamen de netwerken en relaties van jongeren in het Web 2.0 gebruik in beeld. Het blijkt dat jongeren uitermate bewust bezig zijn met hun imago en het profileren tegenover, en omgaan met, het publiek. Dit sluit aan bij de *identity performance* die bij het microniveau is besproken. Authenticiteit lijkt in het geding te komen door de context *collapse*. Normaliter laten mensen een andere kant van zichzelf zien bij hun familie, vrienden, en collega's. Bij Web 2.0 lijkt elke groep mee te kijken; wanneer een jongere een bericht plaatst bij vrienden dan kijkt de familie mee en andersom. Het blijkt dat jongeren hier uitermate bewust mee omgaan. De vraag is of jongeren in deze sociale netwerksites genoeg zichzelf kunnen zijn of dat zij zich teveel conformeren. Uit de onderzoeken is hier geen uitsluitend antwoord op te vinden. Wel is het Web 2.0 zo ongelofelijk breed, dat de kans groot is dat jongeren platforms vinden waarin de context *collapse* minder groot is en zodoende meer ruimte ervaren om specifieke delen van hun identiteit kunnen laten zien.

De rol van informele relaties is groter geworden en hiermee is het netwerk van jongeren uitgebreid. Vriendschappen krijgen nieuwe vormen door Web 2.0 en staan voor nieuwe uitdagingen. Turkle waarschuwt voor de grotere rol van *weak ties* en de vervlakking van de relaties die hieruit volgt. Hier staat tegenover dat door de uitbreiding van het netwerk en de vele mogelijkheden tot contact en informatievoorziening het Web 2.0 de kans geeft om in aanraking te komen met andere perspectieven en leefstijlen. Voor sociaal geïsoleerde jongeren zijn er veel mogelijkheden om in contact te treden, al dan niet met een specifieke doelgroep. Tegelijkertijd kan de jongere ook in een eigen bubbel terecht komen waarbij hij slechts informatie krijgt van soortgelijke vrienden en zijn interesses gevoed worden, maar niet snel zullen veranderen. Een kritische houding hierop lijkt noodzakelijk om hier bewust mee om te gaan.

8.3 MACRONIVEAU

In deze laatste paragraaf wordt er op het macroniveau gekeken naar burgerparticipatie, de *progress paradox*, en kapitalisme en consumentisme.

BURGERPARTICIPATIE

Montgomery en Gottlieb-Robles hebben tussen 2002 en 2004 meer dan 400 online jongerencultuurwebsites gevonden en hier 300 van geanalyseerd op hun mogelijkheden en intentie tot het bijdragen aan de samenleving. Zij stellen dat het web meer dan genoeg mogelijkheden en

materiaal biedt voor participatie met de samenleving en overheid, en het oplossen van maatschappelijke problemen (Montgomery & Gottlieb-Robles, 2006, p. 134-139). Met betrekking tot Web 2.0 zijn er veel mogelijkheden om te stemmen in polls en kunnen jongeren artikelen, blogs, poëzie en kunst delen via Facebook en andere Web 2.0 platforms. Civiele identiteit, vaardigheden en geletterdheid worden gestimuleerd door fora waarbij men discussieert, en waarden en perspectieven worden uitgewisseld. Montgomery en Gottlieb-Robles stellen dat internet jongeren blootstelt aan een variatie aan maatschappelijke en politieke ideeën die een jongere normaliter niet zou vinden bij familie, vrienden, op school of op de televisie. Veel van de onderzochte sites proberen bij te dragen aan de ontwikkeling van communicatievaardigheden, intellectuele vaardigheden, leiderschap en organisatievaardigheden. Vooral in fora gebeurt dit veel, soms op adequate wijze, soms wat minder (Ibid., p. 139-142).

Ondanks deze bevindingen stellen Montgomery en Gottlieb-Robles dat het internet over het algemeen slechts impliciet wordt gebruikt voor het leren van civiele vaardigheden en dat hier nog veel vooruitgang te halen valt (Ibid., p. 139-142). Een grotere bijdrage van het web is te vinden in civiele geletterdheid. Zij stellen echter, in 2006, dat de meeste informatie nog passief gepresenteerd wordt. De statische websites van civiele organisaties vallen niet onder Web 2.0 en zij zien hier dan ook een gemiste kans. Tegenwoordig zijn dergelijke websites interactiever en sluiten beter aan bij jongeren. Zo heeft een Belgische campagne tegen cannabisgebruik een interactieve website waar jongeren door middel van een spel feitjes te weet komen (www.laatjenietvangen.be). De Nederlandse campagne 'Weet je wat jij waard bent?', een campagne om jongeren te informeren over hun rechten en plichten bij vakantiewerk en bijbaantjes, heeft ook het Web 2.0 omarmd. Zo zegt Marieke Karssen in een terugblik op campagne: 'In de strategie zijn we ervan uitgegaan dat jongeren weinig aannemen van volwassenen en dat ook 'de overheid' ver weg is. Ook wisten we dat jongeren niet of slecht naar de informatie zoeken. De campagne hebben we daarom volledig via sociale media gevoerd. We hebben dit gecombineerd met offline acties die vervolgens weer konden worden gedeeld via diezelfde sociale media.' (Karssen, 2013).

PROGRESS PARADOX

Briggle, Brey en Spence stellen dat in de in hoofdstuk zes geschetste consumptiemaatschappij het welzijn vooral wordt gedefinieerd door consumentenidealen die zich richten op de consumptie van begeerde producten en diensten. Sinds 1950 zijn er twee keer zoveel consumptiegoederen, wordt er twee keer zoveel energie verbruikt en is de levensstandaard aanzienlijk verhoogd (Briggle, Brey & Spence, 2012, p. 1-6). Het leven is aanzienlijk comfortabeler geworden en de kans op een onvoorziene dood is in vergelijking met een eeuw geleden miniem (Veenhoven, 2012, p. 55). In westerse landen blijken jongeren heel gelukkig te zijn en behoort Nederland zelfs tot de top (Currie

et al., 2012, p. 217). Tegelijkertijd is de subjectieve welzijnsbeleving sinds 1950 niet omhoog gegaan. Wij zijn ongelukkig als we vastzitten in de file met de auto, maar nog ongelukkiger als iemand ons de auto afpakt. Dit fenomeen wordt ook wel geduid met de term *progress paradox*. De paradox wordt opgehelderd wanneer naar ons aanpassingsvermogen wordt gekeken. Onze horizon met verlangens en verwachtingen van het goede leven schuift mee met de uitbreiding van de technologische horizon (Briggle, Brey & Spence, 2012, p. 1-6). Ondanks dat de subjectieve welzijnsbeleving door de technologie en Web 2.0 niet, tot miniem gestegen is, trekt Veenhoven de positieve conclusie uit zijn onderzoek dat het aantal jaren dat wij gelukkig zijn wel is toegenomen. Mensen leven langer, onder andere omdat er meer en beter voedsel is en minder epidemieën zijn. Tevens is meer ruimte voor het individu om een levensstijl te kiezen die hem of haar past. Dus hoewel men relatief gezien niet perse gelukkiger is geworden de afgelopen decennia is het aantal gelukkige levensjaren, waarbij de gemiddelde levensverwachting en gemiddelde gelukcijfer van een land vermenigvuldigd worden, wel groter geworden (Veenhoven, 2012).

KAPITALISME EN CONSUMENTISME

Julie Frechette stelt in haar essay *Cyber-censorship or cyber-literacy?* (2006) de vraag of er meer censuur moet komen of dat er meer gestuurd moet worden op *cyber-* of *media-literacy*, wat in het Nederlands vaak vertaald wordt als mediageletterdheid of mediawijsheid. Zij pleit ervoor dat ouders en onderwijzers kinderen stimuleren om kritische consumenten van informatie te worden (Frechette, 2006, p. 164). Ook hierbij staat autonomie op het spel: *'For critical autonomy or independent critical thinking to be attained, students must be motivated to learn for the sake of personal empowerment, rather than acquisition of marketable skills, through analysis, reflection, synthesis, and evaluation of media'* (Frechette, 2006, p. 165). Begrijpend lezen is een essentiële vaardigheid bij de omgang van het internet en Web 2.0. Het maken van geïnformeerde beslissingen vertrekt vanuit deze vaardigheid en wordt verder ondersteund door online zoekvaardigheden waarbij er een synthese wordt gevormd uit verschillende bronnen (Ibid., p. 165). Frechette concludeert dat de media en internet, in 2006, zo toegankelijk en geïntegreerd zijn dat filtermechanismen en censuur niet het antwoord zijn en dat we beter kunnen inzetten op een ontwikkeling van mediawijsheid. Tot zover komen de suggesties van Frechette overeen met de suggestie van het ontwikkelen van mediawijsheid van De Haan (2010) & Sonck & De Haan (2011). Wat Frechette echter toevoegt aan de mediawijsheid van De Haan en Sonck & De Haan is dat jongeren niet alleen kritisch moeten kunnen evalueren, maar ook de impact van politieke en economische krachten achter, in, en op het internet moeten kunnen analyseren en begrijpen (Ibid., p. 170). Het internet speelt een grote rol in de economie en politiek en het is belangrijk om hier bewust van te zijn.

Ook Fuchs en Boersma onderstrepen de kritiek op Web 2.0 en zijn *prosumers*. Het optimisme zou te onkritisch zijn en de Web 2.0 ideologie zou alleen de belangen van coöperaties dienen. Tevens zou het Web 2.0 een tegenstelling in zich hebben daar het ondanks zijn interactieve karakter met schijnbaar oneindige mogelijkheden slechts dominante belangen vertegenwoordigt (Cammaerts, 2008). Fuchs en Boersma waarschuwen tegen de zogenaamde neutraliteit van het internet: *'One should neither be optimistic nor pessimistic about the transformation of power structures on the Internet. The Internet still is a tool that is used by powerful groups for trying to support their control and domination of other groups just like it is a tool that has potentials for being used in resistances against domination.'* (Fuchs & Boersma, 2012, p. 6). De problemen omtrent eigendom, winst, controle en hieraan gerelateerde vragen mogen dan ook niet over het hoofd gezien worden en het is belangrijk dat jongeren hier ideeën over vormen en zich hiertoe verhouden (Frechette, 2006, p. 170; Bruni, 2012, p. 117; Fuchs & Boersma, 2012, p. 6).

Valor (2012) sluit zich hierbij aan, maar gaat een stap verder. Het klopt dat op dit moment Web 2.0 gedreven wordt door de markt, maar wij moeten hier niet zomaar genoeg mee nemen. Wij moeten dieper in het systeem ingrijpen. Het doel bij het ontwikkelen van Web 2.0 zou, op zijn minst gedeeltelijk, hoger moeten zijn en liggen bij het ontwikkelen van deugden en zo bijdragen aan een vorm van het goede leven (Valor, 2012, p. 200).

CONCLUDEREND

Opmerkelijk is dat uit de onderzoeken duidelijk naar voren komt dat het Web 2.0 gebruik niet losstaat van de echte wereld. Via burgerparticipatie kunnen jongeren invloed op de samenleving uitoefenen vanuit de Web 2.0 omgeving. In hoofdstuk 7 werden emancipatorische krachten van Web 2.0 genoemd, bijvoorbeeld bij het organiseren van protesten. De emancipatorische krachten sluiten aan bij de burgerparticipatie uit deze paragraaf. Andersom hebben economische en politieke krachten ook hun invloed op Web 2.0. Hierbij lijken de economische krachten de overhand te hebben. Facebook zet bijvoorbeeld statussen van jongeren onder advertenties. Frechette pleit dan ook om het bewustzijn van deze krachten en een kritische houding hiertegenover toe te voegen aan de vormgeving van mediawijsheid. Jongeren moeten ook tegenover deze krachten weerbaar worden en zich hiertoe verhouden.

Of al deze techniek mensen echt gelukkiger maakt valt te betwijfelen. In eerste instantie zou ik zelf gelijk 'Ja' zeggen. Uit de vooruitgang paradox blijkt echter dat de Westerse samenleving inmiddels zover ontwikkeld is, dat wanneer wij niet weten welke nieuwe technieken en mogelijkheden wij missen dat dit ons geluksgevoel niet beïnvloedt.

HFST. 9. TERUGKOPPELING NAAR DE PERSPECTIEVEN

In dit laatste hoofdstuk zal er een synthese plaatsvinden van het literatuuronderzoek in deze scriptie. Vanuit elk van de drie benaderingen op het goede leven zal er gekeken worden naar het (gebrek) van manifestaties van het goede leven in het Web 2.0 gebruik door jongeren. Tevens zal de wijze waarop de manifestatie zich voordoet beschreven worden, of de reden voor het gebrek aan manifestatie beschreven worden.

9.1 SUBJECTIEVE THEORIE: VEENHOVEN

Veenhoven beschrijft geluk als: '[...]de mate waarin een individu voldoening scheidt in het eigen leven als geheel' (Veenhoven, 2008, p. 3) oftewel: duurzame levensvoldoening (Veenhoven, 2013a, p. 9). Voor Veenhoven gaat het in het leven om subjectief welbevinden of subjectief geluk. Wanneer men onvoldoende aangename subjectieve gewaarwordingen beleeft dan biedt Veenhoven een stappenplan om een beter passende levensstijl te verkrijgen.

Bij het kiezen van een levensstijl stelt Veenhoven dat het in eerste instantie belangrijk is te weten waar men uit kan kiezen. Hiervoor biedt Web 2.0 veel informatie en voorbeelden van mogelijkheden in het leven. Bijna alles is te vinden op het internet, maar tegelijkertijd waarschuwt Pariser (2010) voor een filterbubbel waarbij men (onbewust) selectieve informatie voorgeschoteld krijgt. Hoewel de informatie er dus is, komt deze dus niet perse vanzelf en men moet waken voor een eenzijdige internetervaring. De tweede stap van Veenhoven's stappenplan is het inschatten van een passende levensstijl. Veenhoven zelf stelt dat zelfkennis waarschijnlijk is bevorderd door de informatietechnologie (Veenhoven, 2012, p. 72). Deze zelfkennis zou bevorderlijk zijn voor het kiezen van een levensstijl. Het experimenteren met de identiteit (Davies & Eynon) kan ook gezien worden als het experimenteren met een levensstijl en als manifestatie van het goede leven van Veenhoven. Voor de derde stap, het kiezen van een levensstijl, zijn vrij diepgaande eigenschappen nodig. Voorstellingsvermogen, assertiviteit, en durf zijn eigenschappen waar nog onvoldoende onderzoek over is gevonden. Wel concluderen Davies & Eynon (2013), uit eigen onderzoek en literatuuronderzoek, dat sociale netwerksites kunnen helpen om verlegenheid te overkomen, wat raakvlakken heeft met assertiviteit en durf.

De bredere technologie, waaronder technologie in de gezondheid- en voedselsector, draagt bij aan langere levens. Hierdoor heeft een mens meer gelukkige levensjaren, wat een gunstig effect is voor het goede leven van Veenhoven. Verder stellen criticasters als Valor (2012) en Turkle (2011) dat Web 2.0 vooral bijdraagt aan snelle bevrediging. Deze bevrediging sluit vooral aan op de specifiek gevoelsmatige kant van Veenhoven's geluk. De vraag is of men hiermee ook de verstandelijk-

vergelijkende kant van geluk bevredigt en of het überhaupt een gunstig effect heeft op de gevoelsmatige kant van geluk op de lange termijn. Een aansluitende interessante bevinding met betrekking tot het goede leven van Veenhoven is de *progress paradox*, waarbij gekeken wordt in hoeverre deze technologie meetbaar bijdraagt aan het subjectieve geluksgevoel. Hieruit blijkt dat dit slechts miniem is.

We hebben gezien dat Turkle (2011) waarschuwt voor vereenzaming en vervlakking van onze relaties. Veenhoven (2013a) zelf stelt dat eenzaamheid en uitsluiting door middel van onze sociaal gerichte evolutie sterke, negatieve gevoelens oproepen. Wanneer het gebruik van Web 2.0 niet aangepast wordt, of de techniek zelf niet aangepast wordt, kan dit op de lange termijn negatieve gevolgen hebben voor het subjectieve geluksgevoel. Turkle waarschuwt ook voor de illusie van het Web 2.0. Het lijkt in onze gemakken te voorzien en directe bevrediging te geven, maar misschien willen wij op de lange termijn of diep van binnen wel iets anders, bijvoorbeeld dieper contact of meer of andere ontwikkeling. Veenhoven pleit voor een duurzaam geluksgevoel, dus wanneer Turkle gelijk heeft, dan ondermijnt het Web 2.0 hiermee het goede leven van Veenhoven.

CONCLUDEREND

Uit de *progress paradox* blijkt dat Web 2.0 waarschijnlijk geen grote invloed heeft op het subjectieve welbevinden van de westerse bevolking. Dit betekent niet dat Web 2.0 niet kan bijdragen aan specifieke verlangens en behoeften die individuen nodig hebben om gelukkiger te worden. Bijvoorbeeld de vergrote mogelijkheid om via Web 2.0 contact te leggen bij sociale vereenzaming. Tevens biedt het Web 2.0 grote mogelijkheden bij het kiezen van een levensstijl. Of Web 2.0 ook eigenschappen stimuleert of helpt ontwikkelen die nodig zijn om een levensstijl te durven kiezen en uit te dragen blijft nog de vraag. Wanneer hier gericht naar gezocht wordt dan zullen er mogelijkheden gevonden worden zoals online coaching of het delen van ervaringen via fora. Maar of het omgaan met Web 2.0 automatisch diepgaande persoonlijkheidskenmerken als zelfvertrouwen en assertiviteit bevordert is nog de vraag. Voor een wetenschappelijk gefundeerd antwoord hierop is nader onderzoek nodig.

9.2 OBJECTIEVE THEORIE: NUSSBAUM

Bij Nussbaum gaat het in het goede leven vooral om rechtvaardigheid. Mensen moeten de kans hebben om zich te ontplooien op de manier waar zij voorkeur voor hebben. Om iedereen deze kans te geven moet er aan bepaalde voorwaarden voldaan worden.

De derde *capability* van Nussbaum is 'lichamelijke onschendbaarheid': de mogelijkheid hebben om zich vrijelijk van plaats naar plaats te begeven en soevereiniteit over het eigen lichaam te hebben.

Deze *capability* moet in eerste plaats vertaald worden: wat betekent 'lichamelijke onschendbaarheid' voor een omgeving als Web 2.0? Davies & Eynon (2013) lieten zien dat er soms onwenselijk foto's van jongeren op internet geplaatst werden door vrienden en dat Facebook reacties van jongeren onder reclames plaatst. Dit kan opgevat worden als aantasting van soevereiniteit over het eigen lichaam, zeker wanneer de foto's seksueel getint zijn. Wanneer bij deze *capability* het zich vrijelijk van plaats naar plaats begeven niet letterlijk geïnterpreteerd wordt dan kan het Web 2.0 de mogelijkheid hiertoe vergroten. Bijvoorbeeld doordat men contacten kan leggen met *communities* die ver weg zijn of niet bestaan, maar ook doordat men plaatsen kan bezichtigen die anders niet toegankelijk zouden zijn. Wat gebeurt er wanneer er (doods)bedreigingen komen zodra een bepaald persoon zich op een bepaald platform begeeft en dit platform daardoor niet meer bezoekt? In mijn optiek zou dit een beperking van deze *capability* in de Web 2.0 omgeving zijn en een aantasting van iemands mogelijkheid om het goede leven van Nussbaum te beoefenen.

Ook de mogelijkheid hebben om te lachen, te spelen en te genieten van recreatieve activiteiten is aanwezig in Web 2.0. Bijvoorbeeld door interactie met anderen, door grappige filmpjes die gedeeld worden, of door een informatief platform als Wikipedia. Het gebrek van lichamelijke beweging in deze online activiteiten is opvallend, en kan de tweede *capability* 'lichamelijke gezondheid' in gevaar brengen. Dit hangt echter voornamelijk van de gebruiker af. Een middag zonnen zal niet veel gezonder zijn dan een middag op het internet, maar twee weken lang achter je computer stilzitten en pizza eten kan als gevaar voor de gezondheid gezien worden. Anderzijds kan Web 2.0 ook bijdragen aan de lichamelijke gezondheid door middel van informatievoorziening en communicatie over het omgaan met hygiëne en verzorging. De handelingen van het verzorgen van het eigen lichaam en de mogelijkheid om naar een ziekenhuis te gaan vinden plaats buiten, maar niet per se los van, Web 2.0. Het adres van een ziekenhuis kan worden opgezocht op het internet, men kan referenties van doktors opzoeken en online afspraken maken.

De mediawijsheid waar De Haan (2010) en Frechette (2006) voor pleiten kan verbonden worden met de *capabilities* praktische rede, en zintuiglijke waarneming, verbeeldingskracht, en denken. Net als dat het belangrijk is voor Nussbaum om een adequate opleiding te hebben met een minimale basis voor letterkunde, wiskunde en wetenschap zodat men de mogelijkheid heeft om vrijelijk de zintuigen te gebruiken, om te denken, te verbeelden en te redeneren zal het voor haar ook belangrijk zijn om een zekere mediawijsheid op te bouwen zodat men ook in het Web 2.0 gebruik vrij zijn eigen weg kan kiezen. Het Web 2.0 is voor de westerse jongeren een deel van de leefwereld geworden en zonder een redelijke ervaring en opleiding hierin, en/of houding hiertoe, kun je stellen dat iemand niet vrij zijn beslissingen kan maken in zijn Web 2.0 gebruik.

Terugkomend op de zintuiglijke waarneming valt het op dat bij Web 2.0 gebruik vooral de zintuigen gezichtsvermogen en gehoor gebruikt worden. Reukzin en smaakzin ontbreken volledig. Tastzin komt tot uiting in het typen, het gebruik van de muis, masturbatie bij porno, en een bepaalde zithouding. In deze zin is het Web 2.0 nog vrij beperkt.

Het herkennen, en weet hebben, van politieke en economische krachten achter Web 2.0, heeft raakvlakken met de laatste *capability*: vormgeving van de eigen omgeving. Nussbaum vindt het belangrijk dat men de mogelijkheid heeft om zowel op politiek als materialistisch gebied invloed te hebben op je omgeving. De bevindingen voor van Olsson (2006) en Montgomery en Gottlieb-Robles (2006) bevestigen dat deze *capability* in het internet en Web 2.0 geboden wordt. Er zijn meer dan genoeg mogelijkheden voor burgerparticipatie. Tevens kan Web 2.0 ingezet worden om protesten te organiseren of mensen voor andere politieke doeleinden in te schakelen en te mobiliseren. Ook op kleine schaal kan men invloed uitoefenen op de politieke en materialistische omgeving. Bijvoorbeeld door het (deels) online regelen van vergunningen of afspraken maken met de buurt via Facebook.

Nussbaum ziet emoties als belangrijke graadmeters voor menselijk welzijn en geluk. Het uiten en ervaren van gevoelens en de mogelijkheid hebben om je te verbinden aan dingen en mensen buiten onszelf is een mogelijkheid die elk mens volgens de filosofe moet hebben. Net als de mogelijkheid om sociale banden aan te gaan en sympathie en empathie te ervaren. De mogelijkheid voor emoties is te vinden in veel verschillende interviews met jongeren. Bijvoorbeeld wanneer zij vertellen over hun relaties, het delen van emotie oproepende filmpjes en foto's, of trots zijn op hun profiel (Davies & Eynon, 2013). De sociale banden aangaan kunnen jongeren via Web 2.0 in overvloed, ook met *communities* waar zij geografisch gezien ver weg van zijn. De mogelijkheid tot empathie en sympathie is er ook, bijvoorbeeld door steunacties of het delen van berichten. Valor (2012) en Turkle (2011) laten echter ook beperkingen van Web 2.0 zien bij empathie en de ontwikkeling hiervan. Valor stelt dat empathie in principe op de traditionele manier beter ontwikkeld wordt en beter tot zijn recht komt.

De mogelijkheid om contact te hebben met dieren, planten en het natuurrijk wordt deels voorzien door Web 2.0. De informatievoorziening over diersoorten veel groter geworden. Door middel van filmpjes en foto's zullen er ook gevoelens opgeroepen worden en een deel van een werkelijke ontmoeting gesimuleerd kunnen worden. Een voorbeeld hiervan zijn de webcams die op vogelnesten worden gezet en live video-opnames uitzenden die door mensen over de hele wereld bekeken kunnen worden. Dankzij het delen van de link door een vriend zat ik vorige week een kwartier naar een Amerikaanse zeearend te kijken die op een nest zat te broeden. Een ervaring waar ik waarschijnlijk nooit in mijn echte leven van zou genieten. En natuurlijk is deze ervaring anders dan

wanneer ik de zeearend in het echt zou zien. Ten eerste is deze ervaring eenzijdig: de arend ziet mij niet en ik ervaar geen spanning of angst om hem weg te jagen. Ten tweede voel ik de omgeving niet, geen wind, geen ontzag voor de hoogte; een zeker lichamelijke ontbrekt. Het verschil in de virtuele en werkelijke ervaring is voor een deel terug te vinden in de eerder besproken zintuiglijke waarneming. Er zijn nog meer verschillen te ontdekken, maar het feit blijft dat ik een ervaring met een andere diersoort heb gehad die ik niet, of alleen met zeer veel moeite, in het echte leven zou kunnen hebben.

CONCLUDEREND

De *capabilities* van Nussbaum manifesteren zich allen op hun eigen manier in de omgang met Web 2.0 door jongeren. Aspecten van *capabilities* zijn echter niet direct toepasbaar op Web 2.0 of komen in andere vorm voor. Bij de zintuiglijke waarneming manifesteren slechts twee tot drie van de vijf zintuigen zich in de virtuele wereld en bij het zich vrijelijk van plaats naar plaats begeven blijft het fysieke lichaam op dezelfde plek wanneer de gedachten, ogen, en oren over de wereld reizen. Veelal is er een samenspel waar te nemen of in ieder geval een samenspel mogelijk van de *capability* in de echte wereld en in de virtuele wereld. Bij de *capability* 'lichamelijke gezondheid' is dit samenspel is te vinden bij het zoeken van informatie op het internet, het delen van ervaringen op fora en sociale netwerksites, het online maken van een afspraak bij de dokter en deze vervolgens in het werkelijke leven ontmoeten.

9.3 HYBRIDE THEORIE: DOHMEN

Het goede leven van Dohmen manifesteert zich in eerste instantie door de toegenomen autonomie van jongeren. Zowel het onderzoek van Davies & Eynon (2013) als van het OECD (2007) bevestigen deze toename. De jongeren zien digitale technologie als hun controlecentrum en hiermee proberen zij korte en lange termijn doelen te behalen. Het autonomiebegrip van Dohmen wordt echter uitvoeriger beschreven en lijkt verder te gaan dan dat van Davies en Eynon. De term '*self-governing person*' (Davies & Eynon, 2013, p. 122) houdt vooral in dat je jezelf als persoon kunt sturen en hanteren. Vanuit Dohmen gezien mist hier het kritisch onderzoeken van het zelf, van de eigen wensen en speelruimte en de afhankelijkheid van anderen. Deze aspecten komen in de gevonden onderzoeken weinig tot niet naar voren.

Je zou kunnen concluderen dat in een Web 2.0 omgeving minder ruimte is voor kritische reflectie doordat er continu wordt voorzien in behoeften van de gebruiker en Web 2.0 zo continu aandacht opeist. Hierbij wordt een individu echter als passief gebruiker gezien en ik zou dit te makkelijk vinden. Het kritisch onderzoeken van het zelf en de eigen speelruimte gebeurt in het echte leven ook niet automatisch. Het gaat erom dat mensen zich bewust worden van dit soort krachten en

verleidingen, net zozeer als dat een man zich bewust moet worden van zijn ontsnappingsroutines naar de kroeg als het thuis niet lekker loopt met zijn vrouw. Men moet zich vaardigheden als kritische zelfreflectie op een bewuste manier eigen maken. Dit kost tijd, moeite en energie, zowel in het echte leven als in de omgang met Web 2.0.

Tevens zijn er wel degelijk manifestaties gezien betreffende het verkennen van de speelruimte, zelfreflectie, en het kijken naar mogelijkheden in het leven. Jongeren experimenteren met identiteit en autonomie en komen verschillende levenswijzen tegen. Hiermee onderzoeken de jongeren wie zij zijn en wie zij willen zijn. Bij de bespreking van de resultaten stelde ik al de vraag of Web 2.0 een te grote nadruk legde op het vertoon van identiteit en te weinig op het ontwikkelen van identiteit. Ik denk dat Dohmen hiermee zou instemmen en het gevaar op een kitscherige identiteit zou aanwijzen, waarbij authenticiteit ver te zoeken is. Dit gevaar wordt versterkt doordat de jongeren in een filterbubbel terecht kunnen komen, waarbij zij alleen informatie ontvangen over de eigen levensstijl en –pad en zo hun ogenschijnlijke speelruimte kleiner wordt opgevat dan hij daadwerkelijk is.

Dohmen zou waarschijnlijk aansluiten bij Frechette's betoog om van jongeren kritische consumenten van informatie te maken. Hierbij is het ook belangrijk om de impact van politieke en economische krachten te begrijpen. Bijvoorbeeld hoe het plaatsen van reacties door Facebook gebruikt wordt voor commerciële doelen en het effect hiervan op de eigen autonomie, vriendschappen en authenticiteit. De politieke en economische krachten zou men volgens Dohmen moeten meenemen in het verkennen van de eigen speelruimte en het vormgeven van eigen autonomie en authenticiteit. Deze waarden, die Dohmen noodzakelijk acht voor het goede leven, kunnen samen met kritische zelfreflectie toegevoegd worden aan de mediawijsheid van Sonck en de Haan. In de uitwerking van mediawijsheid mist tevens het langere termijn denken over het leven. Voor Dohmen is het belangrijk dat jongeren nagaan wat zij willen, niet per se op dit moment, maar op de langere termijn. Wat voor leven willen zij leiden, willen zij zich überhaupt op het Web 2.0 begeven? Er is dan ook een blijvende verbinding nodig vanuit de echte wereld naar deze mediawijsheid. Vanuit deze verbinding kunnen jongeren reflecteren op de rol van Web 2.0 in het leven en deze evalueren en eventueel bijstellen.

Het omgaan met tijd manifesteert zich op verschillende manieren in het Web 2.0 gebruik van jongeren. Waar vroeger het vergeten van gebeurtenissen in het eigen leven en dat van een ander een belangrijk deel van het leven was, wordt nu alles opgeslagen. Jongeren zijn zich hier deels bewust van en uitten hun zorgen over het gebrek aan controle dat zij hebben op het toevoegen van foto's door anderen (Davies & Eynon, 2013). Vanuit Dohmen kan de kritische vraag gesteld worden in hoeverre jongeren afhankelijk of misschien zelfs verslaafd zijn geworden aan deze nieuwe technologie? Zij willen continu contact en multitasken, kunnen zij nog rust vinden? Dohmen (2007)

verwijst naar Thomas Eriksen, die stelt dat wij dankzij moderne technologie bijna altijd en overal bereikbaar zijn. Web 2.0 draagt hieraan bij door zijn notificaties op smartphones en tablets van nieuwe berichten en vriendschapsverzoeken. Eriksen wijst op een paradox: 'Door deze vloedgolf van notificaties en pogingen tot contact zijn wij al onze 'gaten in de tijd' kwijt. In plaats van vertraging en meer vrije tijd zorgt de moderne technologie voor versnelling en opeenstapeling. De moderne mens raak bezeten.' (Dohmen, 2007, p. 212). Het lijkt mij veilig om te stellen dat Dohmen zich zou aansluiten bij Turkle (2011) wanneer zij stelt dat wij het internet en daarmee ook Web 2.0 kritisch moeten bekijken, omdat wij de stilte ongemakkelijk zijn gaan vinden.

Turkle waarschuwt ook voor de vervlakking van onze relaties door Web 2.0. De zogenaamde *weak ties*, de minder sterke relaties, nemen tegenwoordig, mede door Web 2.0 gebruik, een grote plek in het leven van jongeren. De contacten nemen veel tijd in beslag en jongeren zijn dan ook continu in afwachting om contact te hebben. Voor Dohmen zijn deze *weak ties* echter minder belangrijk dan echte vrienden. Bij het inrichten van het leven en het verdelen van de tijd zou hij een grotere ruimte voor echte vrienden, de *strong ties*, geven. Dat zijn de relaties waarbij liefdevolle betrokkenheid, betrouwbaarheid, moed en zelfrespect naar voren komen. Het gebruik van Web 2.0 kan dan ook als bedreiging voor het omgaan met vriendschappen gezien worden.

Het goede leven van Dohmen is deels geïnspireerd op de deugdenethiek van Aristoteles. Het is voor Dohmen belangrijk om actief bezig te zijn met deugden, normen en waarden. Dit kenmerk van het goede leven manifesteert zich ook in het Web 2.0 gebruik door jongeren. Valor (2012) heeft laten zien dat de drie communicatiedeugden geduld, eerlijkheid en empathie op een andere manier naar voren treden in de digitale wereld dan in de echte wereld. Zij heeft vooral haar bedenkingen bij de deugd geduld, die blijkbaar niet meer, of minder geoefend wordt. Wilt men het goede leven van Dohmen beoefenen, dan ligt er hier dus een aandachtspunt. Men moet met extra aandacht kijken naar de beoefening in deugden. Ook hier geldt echter dat deze in het echte leven ook niet vanzelf ontwikkeld worden en de kritische blik moet dan ook hoogstens aangescherpt worden.

Dohmen stelt ook dat wij tegenwoordig met een nieuwe moraal leven 'waarin geluk eerst en vooral als een reeks prettige sensaties en ervaringen wordt opgevat' (Dohmen, 2013a, p. 8). Het Web 2.0 sluit hier voor een deel bij aan door zijn focus op onmiddellijke bevrediging (Valor, 2012). Tegelijkertijd biedt het ook opties voor verdieping door mogelijkheden tot burgerparticipatie, visies op maatschappelijke problemen en de ontwikkeling van deugden, identiteit, autonomie en authenticiteit.

CONCLUDEREND

Het lijkt erop dat jongeren, net als in het echte leven, ook in het Web 2.0 gebruik voor een keuze en uitdaging staan. Het vinden van een authentieke houding tegenover het leven lijkt tegenwoordig in te houden dat jongeren zich ook kunnen verhouden tegenover het internet en Web 2.0 en zich hier op een juiste wijze in kunnen begeven. Zij moeten de levenskunst van Dohmen uitbreiden naar hun omgang met Web 2.0 en hierbij extra letten op de ontwikkeling van deugden en het vormen van vriendschappen. Zij moeten oppassen dat hun tijd niet opgeslokt wordt door Web 2.0 gebruik dat verder niets toevoegt aan hun goede leven. Wanneer jongeren kritisch tegenover Web 2.0 staan dan zijn hier mogelijkheden te vinden voor het goede leven van Dohmen. Zij kunnen hun autonomie vergroten en hun authenticiteit mede voorgeven door Web 2.0 gebruik. Een kruisbestuiving tussen mediawijsheid en de levenskunst van Dohmen lijkt een waardevolle onderneming te zijn, waarbij beiden begrippen verrijkt kunnen worden.

HFST. 10. CONCLUSIE, DISCUSSIE, EN AANBEVELINGEN VERVOLGONDERZOEK

In dit afsluitende hoofdstuk zullen de resultaten van dit onderzoek in de conclusie weergegeven worden, waarna ze in de discussie in bredere context geïnterpreteerd zullen worden. In de discussie zal ook naar de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek gekeken worden. Dit hoofdstuk, en daarmee ook deze scriptie, zal worden afgesloten met aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

10.1 CONCLUSIE

In dit literatuuronderzoek is de vraag onderzocht in hoeverre het goede leven zich manifesteert in het Web 2.0 gebruik door jongeren. Hierbij is 'het goede leven' op drie wijzen ingevuld, te weten de subjectieve benadering van Veenhoven, de objectieve benadering van Nussbaum, en de hybride benadering van Dohmen. We hebben gezien dat jongeren veelvuldig gebruik maken van het internet en Web 2.0, en hebben vervolgens ingezoomd op verschillende aspecten van Web 2.0. De Web 2.0 omgeving blijkt veel mogelijkheden voor interactie te geven en heeft een hoog sociaal karakter door zijn gerichtheid op informatie- en communicatievoorziening. Uit de verbinding van empirische onderzoeken met de verschillende perspectieven op het goede leven is gebleken dat er kenmerken uit het goede leven zijn te vinden in de omgang met Web 2.0 door jongeren. De gevonden kenmerken manifesteren zich doordat de verbinding tussen, en vermenging van, de digitale leefwereld en de 'normale' leefwereld steeds hechter wordt. Het interactieve karakter van het op communicatie- en informatiegerichte Web 2.0 hier aan bij.

Vanuit de subjectieve theorie van Veenhoven biedt Web 2.0 mogelijkheden voor ogenblikkelijk genot, en ook mogelijkheden om het kiezen van een levensstijl te vergemakkelijken. Bij de objectieve theorie van Nussbaum moeten er vertaalslagen van de *capabilities* gemaakt worden. Er zijn bij deze benadering manifestaties te vinden in het Web 2.0 gebruik, maar per *capability* moet hier een genuanceerd antwoord op gegeven worden waarbij sommige aspecten wel naar voren komen, andere niet, en weer andere in een nieuwe vorm. De hybride theorie van Dohmen manifesteert zich in de sociale relaties, autonomie, en ontwikkeling van de deugden, maar hierbij moeten kritische noten gesteld worden. De kritische houding die Dohmen in zijn levenskunst essentieel acht is ook in de omgang met Web 2.0 van cruciaal belang wil men hier het goede leven vinden.

Het Web 2.0 biedt mogelijkheden in overvloed, maar het is aan de gebruiker zelf of, en hoe, hij daar gebruik van maakt. Het goede leven manifesteert zich dus niet per definitie automatisch. In die zin lijkt de Web 2.0 omgeving op het echte leven, waar ook alles verre van ideaal is en er continu opnieuw keuzes gemaakt moeten worden. Jongeren staan binnen Web 2.0 echter ook voor andere uitdagingen en vragen dan in het echte leven. Verschillende aspecten van het goede leven en

waarden van het goede leven vinden meer, minder of een andere weerklank in de omgang Web 2.0. Duidelijk is in ieder geval dat de worsteling van levenskunst of het leven van 'het goede leven' zich bij jongeren niet beperkt tot de werkelijke wereld, maar zich inmiddels uitstrekt tot de Web 2.0 omgeving.

10.2 DISCUSSIE

Het begrip 'het goede leven' is in deze scriptie in de breedte benaderd. Door zowel een objectieve, subjectieve, en hybride theorie te gebruiken is geprobeerd om een groot deel van het spectrum van theorieën op het goede leven te bestrijken. Door deze breedte van het onderzoek en de beperking van tijd is de data-analyse niet compleet en zullen er nog bruikbare onderzoeken en beschouwingen te vinden zijn die het beantwoorden van de onderzoeksvraag vollediger en betrouwbaarder kunnen maken. De catalogus van de Universiteit Utrecht heb ik meerdere malen doorgenomen op bruikbaar materiaal en daarvan meen ik alle relevante artikelen gelezen te hebben. Zoeksystemen als Picarta, PsychINFO, en Google Scholar zijn veelvuldig gebruikt, maar kunnen nog bruikbare informatie bevatten. Een uitgebreider literatuuronderzoek zou de diepgang van de scriptie kunnen bevorderen. Hierbij zou ook een beperking tot het micro-, meso-, of macroniveau gemaakt kunnen worden. Deze keuze heb ik niet in mijn onderzoeksopzet gemaakt doordat mijn begrip en beheersing van de materie pas na mijn zoektocht naar bruikbare onderzoeken kwam.

In dit onderzoek is de betrouwbaarheid, de afwezigheid van toevallige of onsystematische vertekeningen van het object van studie (Maso & Smaling, 2004), verstevigd door de intersubjectieve navolgbaarheid zo helder mogelijk te maken. Hier is aan bijgedragen door het beschrijven van de onderzoeksmethode en het verwoorden van de genomen stappen en beslissingen in intermezzo, inleidingen en concluderende paragrafen van hoofdstukken, en tenslotte deze discussie.

Om de interne validiteit te vergroten is er regelmatig overlegd met collega's, vrienden en begeleider Joep Dohmen. Er is verder gebruik gemaakt van verschillende complementerende en contrasterende filosofische en empirische onderzoeken, zowel kwalitatief als kwantitatief van aard. Tevens is de onderzoeksvraag vanuit de gebruiker, de ontwerpers en het systeem gekeken. Hierbij lag de nadruk, in overeenstemming met de onderzoeksvraag, op de gebruiker. Er is er zo via het hanteren van databronnentriangulatie en theoretische triangulatie bijgedragen aan de interne validiteit.

Voor hoofdstuk acht is weinig (vergelijkbaar) onderzoek gevonden naar aspecten van het goede leven in Web 2.0. Hierdoor kunnen de resultaten voor hoofdstuk 8 mager genoemd worden en ontbreekt in dit hoofdstuk soms de kritische dialoog wat de interne validiteit negatief beïnvloed. De vertaalslagen die gemaakt moesten worden tussen de onderzoeken en visies op het goede leven

verminderen ook de validiteit. Er is niet één onderzoek gevonden waarbij rechtstreeks onderzoek werd gedaan naar een aspect uit het goede leven van een van de drie benaderingen. Wanneer in een uitzonderlijk geval de termen overeenkwamen, zoals de term autonomie bij Davies & Eynon (2013) en Dohmen, dan waren de definities alsnog verschillend. De begrippen die gehanteerd worden bij perspectieven op het goede leven, vooral bij de objectieve theorieën, zijn uiterst complex en uitgebreid. Definities hiervan in onderzoeken zijn vaak minder uitgebreid en verschillen, in lichte of extreme mate, per onderzoek. De vertaalslag moest ook andersom gemaakt worden: geen van de gebruikte theorieën op het goede leven heeft uitvoerige aandacht besteed aan het internet en Web 2.0. In hoofdstuk 9 moest daarom ook een vertaalslag gemaakt worden van het goede leven naar Web 2.0. Deze vertaalslag is subjectief en staat of valt met het begrip van mij als onderzoeker van de theorie. Interviews en/of overleg met de bedenkers van de theorieën zou bijdragen aan de betrouwbaarheid van deze vertaalslag.

Het antwoord op mijn onderzoeksvraag is onvolledig en alweer lichtelijk achterhaald doordat er nog te weinig onderzoek is gedaan naar actuele apps. De smartphones en bijbehorende apps zijn sinds enkele jaren gemeengoed en het aantal ontwikkelde apps is ongelofelijk groot. Er zou in deze scriptie los van onderzoeken gekeken kunnen worden naar bestaande apps en deze zelf analyseren. Zo is de app *'Room for thought'* een app die kan bijdragen aan de zelfreflectie en contemplatie, aspecten die nu nog lijken te missen in het Web 2.0 gebruik. In deze app krijgt de gebruiker elke dag op een random moment de uitnodiging om een foto te nemen van zijn huidige omgeving. Hiermee wordt een zekere gemaaktheid omzeild en krijgt de gebruiker na enkele weken een accuraat overzicht van zijn of haar leven in plaats van alleen maar goed gelukte, gezellige en interessante foto's. Naar deze apps zijn nog geen onderzoeken gevonden. Een duidelijk beeld hiervan zou bijdragen aan een vollediger en actueler antwoord op mijn onderzoeksvraag en dit idee kan dan ook meegenomen worden bij de volgende paragraaf waarin ik aanbevelingen geef voor vervolgonderzoek.

10.3 AANBEVELINGEN VERVOLGONDERZOEK

Dit onderzoek heeft duidelijk laten zien dat we het Web 2.0 gebruik niet meer af kunnen doen als oppervlakkig of onzinnig. Er kan niet vanaf de zijlijn geroepen worden dat jongeren meer naar buiten moeten gaan om te voetballen en ravotten zoals vroeger. We zagen in het citaat van Socrates al op de openingspagina dat zeuren over de veranderende jeugd niets nieuws is. Deze veranderingen moeten we niet verwerpen, we moeten ze leren begrijpen en juist de verbinding hiermee aangaan en de dialoog hierover starten. De vroedvrouw van Socrates moet los gelaten worden, zowel op moraalfilosofen, docenten, als leerlingen. Zo kun je de eeuwigdurende stroming actief meevormen, in plaats van passief afwijzen. Acceptatie is de eerste stap: jongeren maken veel gebruik van Web 2.0

en als ze naar buiten gestuurd worden dan nemen ze hun smartphone mee. Het internet is inmiddels zo uitgebreid, pervasief, toegankelijk en complex dat jongeren hier een eigen levenshouding tegenover moeten vinden. En ja, het internet kan zorgen voor vervlakking, voor desinteresse, voor verheerlijking van de buitenkant en het 'dikke ik'. Maar er is ook een andere kant. Er zijn heel veel andere kanten inmiddels. Morele denkers kunnen hierdoor niet meer buiten de nieuwe techniek. Wanneer de nieuwe, maar ook oudere, generatie een levenskunst wordt voorgeschoteld zonder gidslijnen, reflectie, verdieping en verhouding tegenover digitale technologie, dan zou de starheid vergelijkbaar zijn met het volhouden dat de wereld plat is en de aarde om de zon draait. Het zou struisvogelpolitiek zijn, die gezien de taak van de moraalfilosoof, in mijn optiek immoreel genoemd mag worden.

Hetzelfde geldt voor docenten. Ook zij moeten bewust omgaan met de digitale leefwereld van jongeren en het liefst zichzelf hierin begeven. Hier zijn al veel bewegingen in te vinden, zo is Meester Bart een internet fenomeen geworden. Deze docent verteld geanonimiseerde anekdotes van leerlingen en schrijft blogs over zijn docentschap. Andere mogelijkheden zijn het aanbieden van lesmateriaal en het op gang brengen van online discussies. Maar vooral belangrijk is de kritische houding en mediawijsheid die jongeren moeten ontwikkelen. Het ligt voor de hand dat docenten kritische evaluatie stimuleren in de echte wereld, maar dit onderzoek draagt in mijn optiek genoeg argumenten aan om ook stil te staan bij de houding van jongeren tegenover en in het internet.

De Web 2.0 omgeving veranderd ontzettend snel en hierdoor zullen nieuwe onderzoeken elke keer weer nieuw licht werpen op de onderzoeksvraag. Bij het schrijven van dit onderzoek kwam het nieuws dat er een lichte trend is te zien van jongeren die Facebook verlaten. Hoewel het slechts om een heel klein percentage gaat en zij volgens deze nieuwsitems naar een ander Web 2.0 platform vertrekken (Hijink, 2013) geeft het aan hoe snel er veranderingen optreden binnen Web 2.0 en het bredere internet. Zowel de technologische ontwikkelingen als zogenaamde trends bij jongeren zullen voor een continu veranderende leefwereld zorgen. En jaarlijks of tweejaarlijks onderzoek naar het goede leven in Web 2.0 zal dan ook relevant blijven.

In deze scriptie is vanuit de breedte gekeken naar 'het goede leven' in Web 2.0. Nu er in deze scriptie een fundering is gelegd, zou er ingezoomd kunnen worden op één benadering van het goede leven en manifestaties hiervan in Web 2.0. Er zou gebruik gemaakt kunnen worden van het in deze scriptie opgezette theoretisch kader, waarbij het goede leven van een bepaalde stroming of filosoof gedetailleerder uiteengezet kan worden. Hierbij kan vervolgens gedetailleerd gekeken worden naar verschillen en overeenkomsten van aspecten van het goede leven in het 'normale' leven en in het Web 2.0 gebruik.

Uit dit onderzoek is gebleken dat er een grote verbinding is tussen de digitale leefwereld en de gewone leefwereld en dat er daadwerkelijk manifestaties van het goede leven in Web 2.0 te vinden zijn. Dit betekent dat indien we gebruik maken van Web 2.0, we deze virtuele wereld niet meer uit de weg kunnen bij het bewust vormgeven van ons leven. Hierbij moeten wij ons verhouden tegenover nieuwe mogelijkheden en uitdagingen. Sommige manifestaties van kenmerken van het goede leven hebben een andere vorm of accent gekregen. Het is dus de vraag of abstracte vertellingen van de drie visies op het goede leven überhaupt nog adequaat genoeg zijn voor deze tijd of dat ze aanpassing nodig hebben. In ieder geval beveel ik onderzoekers, filosofen, psychologen, docenten, en studenten aan om bij de vertaling van een abstracte visie op het goede leven naar de dagelijkse praktijk na te denken over de implicaties en mogelijkheden van een leven met, en in, Web 2.0.

Een tweede stap is om onderzoek te doen naar het creëren van een Web 2.0 platform of het beïnvloeden of creëren van bestaande Web 2.0 aspecten ten gunste van het goede leven. Wanneer vanuit de visie van Dohmen te weinig ruimte in Web 2.0 is om geduld te beoefenen of om aan kritische zelfreflectie te doen, kan er gekeken worden via welke weg deze ruimte er wel zou kunnen zijn. Hoe kun je een platform ontwikkelen waaraan zelfreflectie gedaan wordt?

Uit dit onderzoek is gebleken dat economische en politieke krachten invloed hebben op Web 2.0, waarbij de economische krachten de overhand lijken te hebben. Er zou vervolgonderzoek gedaan kunnen worden naar de balans tussen de invloed van de vrije markt en de overheid op Web 2.0, eventueel in vergelijking met de balans zoals die in de werkelijke wereld is. Hierbij zou ook naar mogelijkheden van invloed door beiden krachten gekeken kunnen worden om hier vervolgens politiek beleid op te kunnen maken.

BRONVERMELDING

WETENSCHAPPELIJKE BRONNEN

Bieri, Peter (2006). *Het handwerk van de vrijheid*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Bober, Magdalena & Sonia Livingstone (2006). Regulating the internet at home: contrasting the perspectives of children and parents. In: David Buckingham & Rebekah Willett (eds.). *Digital generations: children, young people, and new media*, p. 93-115. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Boyd, Danah (2007). *Why youth heart social network sites: the role of networked publics in teenage social life* [Full text]. Gevonden op 9 januari 2014 op: <http://sjudmc.net/lyons/civicmedia1/wp-content/uploads/2013/09/boyd-Why-teens-heart-social-media.pdf>

Bradley, Ben (2014). Objective Theories of Well-Being, In: B. Eggleston & D. Miller (eds.). *The Cambridge Companion to Utilitarianism* [Full text], p. 1-14. Cambridge: Cambridge University Press. Gevonden op 9 januari 2014 op: <http://spot.colorado.edu/~heathwoo/STWB.pdf>

Brey, Philip (2012). Well-Being in Philosophy, Psychology, and Economics. In: Philip Brey, Adam Briggie en Edward Spence (eds.). *The good life in a technological age*, p. 15-35. New York: Routledge.

Briggie, Adam, Philip Brey, Edward Spence (2012). Introduction. In: Philip Brey, Adam Briggie en Edward Spence (eds.). *The good life in a technological age*, p. 15-35. New York: Routledge

Bruckner, Pascal (2002). *Gij zult gelukkig zijn!* Amsterdam: Boom.

Bruni, Luigino (2012). The ambivalence of the good life. In: Philip Brey, Adam Briggie en Edward Spence (eds.). *The good life in a technological age*, p. 109-131. New York: Routledge.

Cammaerts, Bart (2008). *Critiques on the participatory potentials of web 2.0* [Full text]. Gevonden op 12 maart 2014 op: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1753-9137.2008.00028.x/pdf>

CBS (2013). *Jaarrapport 2013, landelijke jeugdmonitor* [Full text]. Den Haag: Centraal Bureau voor Statistiek. Gevonden op 12 januari 2014 op: <http://jeugdmonitor.cbs.nl/media/164999/2013-g93-pub.pdf>

Chau, Michelle, Kalyani Thampi, en Vanessa R. Wight (2010). *Basic facts about low-income children* [Full text]. Gevonden op 24 januari 2014 op: http://nccp.org/publications/pdf/text_974.pdf

Currie, Candace, Cara Zonotti, Antony Morgan, Dorothy Currie, Margaretha de Looze, Chris Roberts, Oddrun Samdal, Otto R.F. Smith & Vivian Barnekow (eds.) (2012). *Social determinants of health and well-being among young people* [Full text]. Kopenhagen: World Health Organization. Gevonden op 12 januari 2014 op: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0003/163857/Social-determinants-of-health-and-well-being-among-young-people.pdf

Davies, Chris & Rebecca Eynon (2013). *Teenagers and technology*. Hoboken: Taylor and Francis.
Deleuze, G. & F. Guattari (2004). *Rizoom*. Utrecht: Spreeuw.

Derckx, Peter (2011). *Humanisme, zinvol leven en nooit meer ouder worden*. Brussel: Vubpress.

Dieleman, Arjan (2012). Een nieuwe blik op jongeren. In: Joke Hermes, Pauline Naber en Arjan Dieleman (red.). *Leefwereld van jongeren*, p. 17-43. Bussum: uitgeverij Coutinho.

Diener, Ed (2009). *The science of wellbeing* [Full text]. Gevonden op 9 januari 2014 op: http://download.springer.com.proxy.library.uu.nl/static/pdf/967/bok%253A978-90-481-2350-6.pdf?auth66=1389433117_7561d3bfb4f784060f5050ece8fa81d6&ext=.pdf

Dohmen, Joep (2002). *Over levenskunst*. Amsterdam: Ambo.

Dohmen, Joep (2007). *Tegen de onverschilligheid*. Amsterdam: Ambo.

Dohmen, Joep (2013a). *Levenskunst op school*. Rijswijk: VBS.

Dohmen, Joep (2013b). *Geron lifestyle*. (nog niet gepubliceerd).

Duimel, Marion en Jos de Haan (2007). *Nieuwe links in het gezin: de digitale leefwereld van tieners en de rol van hun ouders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Eisenlauer, Volker (2013). *A critical hypertext analysis of social media* [Full text]. London: Bloomsbury Publishing. Gevonden op 5 november 2013 op: <http://uunl.ebib.com/patron/FullRecord.aspx?p=1334413>

Europa.eu (2011). *Third Demography Report: population is becoming older and more diverse* [Abstract]. Gevonden op 12 januari op: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-11-209_en.htm?locale=en

Frechette, Julie (2006). Cyber-censorship or cyber-literacy? Envisioning cyber-learning through media education. In: David Buckingham & Rebekah Willett (eds.). *Digital generations: children, young people, and new media*, p. 149-177. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc..

Fuchs, Christian & Kees Boersma (2012). Introduction: Internet and Surveillance. In: C. Fuchs, K. Boersma, A. Albrechtslund & M. Sandoval. *Internet and Surveillance*. New York: Routledge.

Giddens, Anthony (1991). *Modernity and self-identity*. Cambridge: Polity Press.

Haan, Jos de (2010). NL Kids online, nieuwe mogelijkheden en risico's van internetgebruik door jongeren [Full text]. Gevonden op 11 november 2013 op: <https://www.scp.nl/dsresource?objectid=24782&type=org>

Haybron, Daniel M. (2008). *The pursuit of unhappiness. The elusive psychology of well-being*. New York: Oxford University Press

Heathwood, Chris, (2014). Subjective Theories of Well-Being. In: B. Eggleston & D. Miller (eds.). *The Cambridge Companion to Utilitarianism* [Full text], p. 1-17. Cambridge: Cambridge University Press. Gevonden op 9 januari 2014: op <http://spot.colorado.edu/~heathwoo/STWB.pdf>

Helve, Helena, Carmen Leccardi & Siyka Kovacheva. *Youth Research in Europe* [beperkte inzage]. Aldershot: Ashgate Publishing Limited. Gevonden op 14 januari 2014 op: http://books.google.nl/books?id=gXuqQ_hueXQC&lpg=PA3&ots=17-MF_s9yw&dq=Conceptualizing+and+theorizing+youth:+Global+perspectives&lr=&pg=PA3&redir_esc=y#v=onepage&q=Conceptualizing%20and%20theorizing%20youth%3A%20Global%20perspectives&f=false

- Hermes, Joke & Garjan Sterk (2012). Mediagebruikers. In: Joke Hermes, Pauline Naber en Arjan Dieleman (red.). *Leefwereld van jongeren*, p. 173-193. Bussum: uitgeverij Coutinho.
- Hermes, Joke, Pauline Naber en Arjan Dieleman (red.) (2012). *Leefwereld van jongeren*. Bussum: uitgeverij Coutinho.
- Janssen, Skylla & Joke Hermes (2012). De digitale leefwereld. In: Joke Hermes, Pauline Naber en Arjan Dieleman (red.). *Leefwereld van jongeren*, p. 193-213. Bussum: uitgeverij Coutinho.
- Lenhart, Amanda, Kristen Purcell, Aaron Smith & Kathryn Zickuhr (2010). *Social media and young adults* [Full text]. Gevonden op 1 februari 2014 op: <http://www.pewinternet.org/2010/02/03/social-media-and-young-adults/>
- Livingstone, Sonia, Kjartan Olafsson, en Elisabeth Staksrud (2011). *Social networking, age and privacy* [Full text]. Gevonden op 20 januari 2014 op: <http://eprints.lse.ac.uk/35849/1/Social%20networking%2C%20age%20and%20privacy%20%28LSERO.pdf>
- Maso, I & A. Smaling (2004). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- McMahon, Darrin M. (2005). *Geluk, een geschiedenis*. Amsterdam: De bezige bij.
- Michelfelder, Diane P. (2012). Web 2.0: community as commodity? In: Philip Brey, Adam Briggles en Edward Spence (eds.). *The good life in a technological age*, p. 203-215. New York: Routledge.
- Montgomery, Kathryn & Barbara Gottlieb-Robles (2006). Youth as e-citizens: the internet's contribution to civic engagement. In: David Buckingham & Rebekah Willett (eds.). *Digital generations: children, young people, and new media*, p. 131-149. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc..
- Naber, Pauline & Yolanda te Poel (2012). Vriendschappen en jeugdcultuur. In: Joke Hermes, Pauline Naber en Arjan Dieleman (red.). *Leefwereld van jongeren*, p. 71-97. Bussum: uitgeverij Coutinho.
- Nussbaum, M. (1993). Non-relative virtues: an aristolian approach. In: Martha Nussbaum & Amartya Sen (eds.). *The quality of life*, p. 242-279. Oxford: Oxford University Press.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and human development*. New York: Cambridge University Press.
- OECD (2007). *Participative web and user-created content. Web 2.0, wikis and social networking* [Full text]. Gevonden op 3 januari op: http://www.oecd-ilibrary.org.proxy.library.uu.nl/science-and-technology/participative-web-and-user-created-content_9789264037472-en
- Olsson, Tobias (2006) Active and calculated media use among young citizens: empirical use among young citizens: empirical examples from a Swedish study. In: David Buckingham & Rebekah Willett (eds.). *Digital generations: children, young people, and new media*, p. 115-131. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc..
- O'Reilly, Tim (2005). *What is web 2.0?* [Full text]. Gevonden op 2 december 2013 op: <http://oreilly.com/web2/archive/what-is-web-20.html>
- O'Reilly, Tim & John Battelle (2009). *Web squared: web 2.0 five years on* [Full text]. Gevonden op 12 januari 2014 op: http://assets.en.oreilly.com/1/event/28/web2009_websquared-whitepaper.pdf

- Pariser, E. (2010). *The Filter Bubble* [interview]. Gevonden op: 4 juni 2013 op: <http://www.theatlantic.com/daily-dish/archive/2010/10/the-filter-bubble/181427/>
- Prensky, M. (2001). *Digital natives, digital immigrants* [Full text]. Gevonden op 25 oktober 2013 op: <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>
- Public Health Agency of Canada (2011). *The chief public health officer's report on the state of public health in Canada, 2011* [Full text]. Gevonden op 12 januari 2014 op: <http://www.phac-aspc.gc.ca/cphorsphc-respcacsp/2011/cphorsphc-respcacsp-06-eng.php>.
- Rosas, Omar (2012). Types of Internet Use, Well-Being, and the Good Life. In: Philip Brey, Adam Briggie en Edward Spence (eds.). *The good life in a technological age*, p. 35-55. New York: Routledge.
- Scheidt, Lois Ann (2006). Adolescent diary weblogs and the unseen audience. In: David Buckingham & Rebekah Willett (eds.). *Digital generations: children, young people, and new media*, p. 177-210. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc..
- Schols, Marjon, M. Duimel, J. de Haan (2011). *Hoe cultureel is de digitale generatie?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sen, A. (1985). *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North-Holland.
- Sonck, Nathalie, Jos de Haan (2011). *Kinderen en internetrisico's*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steger, Michael & Joo Yeon Shin (2012). Happiness and meaning in a technological age. In: Philip Brey, Adam Briggie en Edward Spence (eds.). *The good life in a technological age*, p. 92-109. New York: Routledge.
- Steinberg, L. (2002) *Adolescence*. New York: McGraw-Hill.
- Tapscott, Don (1997). *Growing Up Digital: The rise of the Net Generation*. New York: McGraw-Hill.
- Turkle, Sherry (2011). *Alone together*. New York: Basic Books.
- Valor, Shannon (2012). New social media and the virtues. In: Philip Brey, Adam Briggie en Edward Spence (eds.). *The good life in a technological age*, p. 194-203. New York: Routledge.
- Veen, Wim (2006) *Homo Zappiens: growing up in a digital age*. Londen: Network Continuum Education.
- Veenhoven, Ruut (2008). *Meten van bruto nationaal geluk*. In: TPEdigitaal, jaargang 2 (3).
- Veenhoven, Ruut (2012). Quality of life in technological society. In: Philip Brey, Adam Briggie en Edward Spence (eds.). *The good life in a technological age*, p. 35-55. New York: Routledge.
- Veenhoven, Ruut (2013a). Levenskunst: de kunst zo te leven dat men er zich prettig bij voelt. In: Joep Wijsbek (red.). *Levenskunst à la carte* [Full text], p. 67-86. Leidschendam: Uitgeverij Quist. Gevonden op 5 januari 2014 op: <http://www2.eur.nl/fsw/research/veenhoven/Pub2010s/2013h-fulln.pdf>

Veenhoven, Ruut (2013b). Notions of the good life. In: David, S.A., Boniwell, I & Ayers, A.C., (Eds.), *The Oxford Handbook of Happiness* [Full text], p 161-173. Oxford: Oxford University Press. Gevonden op 5 januari 2014 op: <http://www2.eur.nl/fsw/research/veenhoven/Pub2010s/2013j-full.pdf>

Veenhoven, Ruut (2013c). The four qualities of life: ordering concepts and measures of the good life. In: DellaFave, A. (ed). *The exploration of happiness: present and future perspectives* [Full text], p. 195-226. Dordrecht: Springer. Gevonden op 18 januari 2014 op: <http://www2.eur.nl/fsw/research/veenhoven/Pub2010s/2013r-full.pdf>

Verhaeghe, Paul (2013). *Identiteit*. Amsterdam: De bezige bij.

Wijngaards, Guus (2006). *Jongeren en hun digitale wereld: wat leraren en ouders eigenlijk moeten weten*. Assen: Koninklijke Van Gorcum BV.

Zwaan, Koos & Garjan Sterk (2012). Mythes en morele paniek: jongeren in de media. In: Joke Hermes, Pauline Naber en Arjan Dieleman (red.). *Leefwereld van jongeren*, p. 213-233. Bussum: uitgeverij Coutinho.

INTERNETARTIKELEN

Carbonnel, Alissa de & Pavel Polityuk (2014). *Ukraine protesters defy police, leaders reject talks with president* [Internetartikel]. Reuters. Gevonden op 11 maart 2014 op: <http://uk.reuters.com/article/2013/12/11/uk-ukraine-idUKBRE9B908520131211>

Hijink, Marc (2013). *De verloren jeugd van facebook* [Internetartikel]. NRC. Gevonden op 15 december 2013 op: <http://www.nrc.nl/handelsblad/van/2013/november/02/de-verloren-jeugd-van-facebook-1310758>

Karssen, Marieke (2013). *Case: succesvolle social jongerencampagne voor Ministerie SZW* [Internetartikel]. Gevonden op 2 februari 2014 op: <http://www.marketingfacts.nl/berichten/case-succesvolle-social-jongerencampagne-voor-ministerie-SZW>

Klis, Hans (2012). *Facebook koopt Instagram voor 'opvallend veel geld': een miljard dollar* [Internetartikel]. NRC. Gevonden op 2 februari 2014 op: <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/04/09/Facebook-koopt-instagram-voor-een-miljard-dollar/>

Kolk, Thomas van der (2012). *Blokkade Pirate Bay is heel eenvoudig te omzeilen* [Internetartikel Volkskrant]. Gevonden op 15 februari 2014 op: <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2694/Tech-Media/article/detail/3147681/2012/01/31/Blokkade-Pirate-Bay-is-heel-eenvoudig-te-omzeilen.dhtml>

Manschot, Henk (n.d.). *Martha Nussbaum (1947)* [Internetartikel]. Gevonden op 27 januari 2014 op: http://www.humanistischecanon.nl/humanisering_en_zingeving/martha_nussbaum

Redactie Volkrant (2013). *Betogers opnieuw slaags met politie Istanbul* [Internetartikel]. Volkskrant. Gevonden op 15 februari 2014 op: <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/article/detail/3450610/2013/06/01/Mediastilte-rond-flink-uitgebreide-protesten-Turkije.dhtml>

Smith, Catharine & Craig Kanalley (2010). *Fired over facebook: 13 posts that got people canned* [Internetartikel]. Huffington Post. Gevonden op 12 maart 2014 op: http://www.huffingtonpost.com/2010/07/26/fired-over-facebook-posts_n_659170.html

BIJLAGE 1: VEENHOVEN - VIER KWALITEITEN VAN HET LEVEN

Voor de geïnteresseerden in de conceptualisering en classificering van het begrip ‘het goede leven’ heb ik onderstaande bijlage opgenomen in deze scriptie. Hierin heb ik de classificatie van Veenhoven zo goed mogelijk proberen weer te geven.

VIER KWALITEITEN VAN HET LEVEN

Ook Veenhoven stelt dat de termen *the good life*, *quality-of-life*, *‘wellbeing’* and *‘happiness’* elk een eigen betekenis hebben, maar vaak door elkaar gebruikt worden of afzonderlijk een andere betekenis hebben. De term *quality-of-life* kan in een artikel slaan op de kwaliteit van de samenleving of op het geluk van zijn individuele burgers. Filosofen zijn het nooit eens geworden over een definitieve definitie van ‘het goede leven’ en ook nu ziet Veenhoven binnen het empirische onderzoek naar *quality-of-life* dat er vaak appels met peren worden vergeleken. (Veenhoven, 2013b, p. 1; 2013c, p. 1) Veenhoven stelt dat men zich moet afvragen bij het gebruik van eerder genoemde termen op wat voor een leven die term gericht is. Gaat het over het leven in de breedste zin, inclusief dierenwelzijn en de aarde? Bij de classificatie die ik hier uiteenzet richt Veenhoven zich op de levens van menselijke individuen. De tweede vraag die gesteld moet worden is ‘Welke kwaliteit, of welk goede, van het leven?’. Gaat het om de kansen die iemand moet krijgen, of om het resultaat? Uit deze twee vragen en gepaard gaande dichotomieën volgt bij Veenhoven een classificatie voor het begrip *quality of life*. Hij creëert een viervoudige matrix waarbij de vier kwaliteiten van het leven zichtbaar worden:

	<i>Outer qualities</i>	<i>Inner qualities</i>
<i>Life chances</i>	Livability of environment (Biotope)	Life-ability of the person (Fitness)
<i>Life results</i>	Utility of life (Adaptation: continuation of species)	Appreciation of life (Adaptation: Long and happy life)

Schema 1. (Veenhoven, 2013c, p. 4)

Ter verduidelijking staan vergelijkbare concepten uit de biologie in dit schema tussen haakjes.

Livability of environment gaat over de kwaliteiten van onze omgeving die relevant zijn voor onze menselijke behoeften. De invulling hiervan varieert bij de verschillende disciplines. Een ecooloog zal bij deze kwaliteit van het leven bijvoorbeeld vooral kijken naar vervuiling, *global warming* en de staat van de natuur. Een stadsplanner denkt eerder aan het rioolsysteem en verkeersopstoppingen. Een socioloog kijkt bij de leefbaarheid van de omgeving naar de samenleving als geheel, naar onze welvaart en sociale gelijkheid. (Veenhoven, 2013b, p. 4)

Life-ability of the person is het stuk binnen de leefkansen en *inner qualities* en gaat over de gezondheid en mogelijkheden van onze lichaam en geest. Zelfactualisatie helpt iemand om zijn kansen op 'het goede leven' te vergroten en valt ook onder deze kwaliteit van leven. (Veenhoven, 2013b, p. 4)

Utility of life gaat over de bijdrage van een individu aan een samenleving. Een dokter kan iemands leven op waarde schatten al naar gelang het belang van dat leven voor anderen. Zo wordt bewust of onbewust het leven van een moeder met drie kinderen hoger geschat dan van iemand zonder kinderen. Historici zien bijvoorbeeld kwaliteit in iemands leven afhankelijk van zijn of haar impact op de geschiedenis. Moralisten zien kwaliteit in het behoud van morele orde en zouden het leven van een heilige beter beoordelen dan dat van een zondaar. (Veenhoven, 2013b, p. 5-6)

Tenslotte gaat het bij *appreciation of life* over de beoordeling van het eigen leven. Deze beoordeling gaat in eerste instantie automatisch, maar mensen kunnen tevens reflecteren op een ervaring. We kunnen ook het leven cognitief beoordelen en vergelijken met hoe wij graag zouden willen leven. Mensen beoordelen het leven dus intuïtief, affectief en cognitief. (Veenhoven, 2013b, p. 6-7)

Met behulp van dit schema probeert Veenhoven begrippen als *art of living*, *capability* en *happiness* te verduidelijken. Dit zijn kernbegrippen voor deze scriptie en ik zal ze daarom in zijn schema plaatsen. Hierbij bepaald de grijstint de relevantie per gebied.

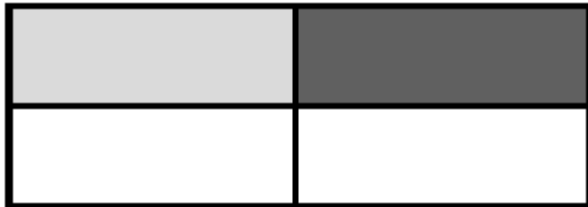
Art of living _____

Dit begrip verwijst ten eerste naar de *life-ability* van een persoon. Het begrip refereert grotendeels naar de kwaliteit van een leefstijl.

Hiernaast verwijst het begrip ook naar het resultaat van die levensstijl en hierom is het hokje *appreciation of life* dan ook licht grijs gekleurd. Vaak heeft een goede levenskunstenaar ook invloed op zijn omgeving en daardoor is het hokje *utility of life* ook lichtgrijs gekleurd. (Veenhoven, 2013b, p. 8)

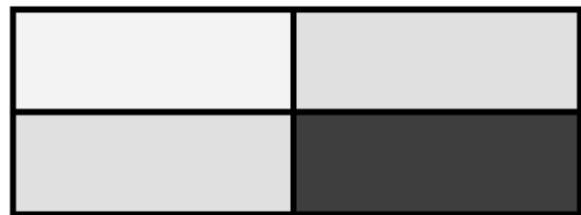
Capability

Op de wijze waarop Nussbaum naar *capability* refereert gaat het vooral om mogelijkheden in het leven. Deze mogelijkheden moeten zowel door de omgeving als persoonlijke vaardigheden gegeven worden, waarbij de nadruk ligt op de persoonlijke mogelijkheden. (Veenhoven, 2013b, p. 8)

Happiness

Happiness wordt vaak gebruikt als term voor een overkoepelende beoordeling van het leven. Deze term heeft grote overeenkomsten met *satisfaction with life as a whole*. (Veenhoven, 2013b, p. 8) Het begrip happiness wordt echter vaak onderverdeeld in o.a. *eudaimonic happiness* en *hedonic happiness*. Waar de eerste gaat over psychologische ontwikkeling en zelfontplooiing, gaat de laatste meer over subjectief welzijn. Bij *Eudaimonic happiness* ligt dan ook een grotere nadruk op de *lifeability of the person* en bij *hedonic happiness* bij appreciation of life. (Veenhoven, 2013b, p. 9-10)

Ook Veenhoven kent andere pogingen om de concepten van ‘het goede leven’ te categoriseren. De tweedeling in subjectieve en objectieve theorieën ziet hij als minder gedifferentieerd en daardoor minder bevredigend. (Veenhoven, 2013c, p. 13-14) In onderstaand schema past hij de tweedeling in zijn eigen visie in.

	<i>Outer quality</i>	<i>Inner quality</i>
<i>Chances</i>	Objective quality Life meets normative ideals	
<i>Results</i>		Subjective quality life meets preferences life is enjoyed

Schema 1. (Veenhoven, 2013c, p. 4)